

**Ж.БАЛАСАГЫНАТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Б.Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ**

Д08.18.571 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК:338.43:657(575.3)

Барфиев Кобилджон Хушвахтович

**Айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка туруктуулугу жана анын
эсеп-аналитикалык негиздери: теория, методология,
уюштуруу (Тажикистан Республикасынын материалдарында)**

08.00.12 – бухгалтердик эсеп, статистика

экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2018

Диссертациялык иш Тажик улуттук университетинин «Экономикалык талдоо жана аудит» кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи: **Исраилов Мукаш Исраилович** экономика илимдеринин доктору, профессор, Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин «Бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит» кафедрасынын башчысы

Расмий оппоненттер: **Тажобаев Серик Дуйсеналиевич** экономика илимдеринин доктору, профессор, «Финансы жана эсеп» кафедрасынын кафедра башчысы, Тараз инновациялык-гуманитардык университети, Казак Республикасы

Исроилов Баходир Ибрагимович экономика илимдеринин доктору, профессор, «Бухгалтердик эсеп, анализ жана аудит» кафедрасынын кафедра башчысы. Өзбекстан Республикасынын Салык академиясы

Ержанов Абдулла Калиевич экономика илимдеринин доктору, профессор, «Эсеп, аудит жана статистика» кафедрасынын профессору, Алматы экономика жана статистика академиясы

Жетектөөчү мекеме: Ош улуттук университетинин “Эсеп кысап жана экономикалык талдоо” кафедрасы. Дареги: 723500, ш.Ош, ул.Ленина, көчөсү, 331.

Диссертация 2019-жылдын «25» январь 2018 ж. саат 15.00 Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети (КУУ) жана Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине (КРСУ) караштуу экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д 08.18.571 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720033, Бишкек ш., Жибек-Жолу көчөсү, 394, 8-корпус, 300-дарскана.

Диссертациялык иш менен Ж.Баласагын атындагы КУУнун китепканасынын илимий залынан, дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Жибек-Жолу көчөсү, 394 жана Б. Ельцин атындагы КРСУнун китепканасынан, дареги: 720000, Бишкек шаары, Киев көчөсү, 44, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан: dissovetecon.knu.kg таанышууга болот.

Автореферат 2018-жылдын « _____ » _____ таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
илимий катчысы,**

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Айыл чарба өндүрүшү Тажикстандын экономикасынын стратегиялык тармактарынын бири болуп саналат. Анын башка постсоветтик мамлекеттер сыяктуу эле бүгүнкү өнүгүү абалы оор. Ата мекендик айыл чарбанын өнүгүүсүнө байланыштуу кыйынчылыктар жана анын атаандаштыкка туруктуулугу улуттук агрардык саясаттагы негизги көйгөйлөр болуп кала берүүдө. Ата мекендик азык-түлүк субсидияланган импорттукка караганда атаандаштыкка туруксуз болуп, ички рыноктон өз айыл чарба азыктары бир кыйла арзан болгон импорттук азыктар менен сүрүлүп чыга баштады.

Аз изилденгенине карабастан, айылчарба өндүрүшүндөгү атаандаштык жана атаандаштыкка туруктуулук маселелери актуалдуу болуп кала берүүдө, бирок, акыркы жылдары ага арналган илимий изилдөөлөр сегментардык мүнөздө болууда. Тилекке каршы, маалыматтык эсеп-аналитикалык системанын заманбап базасында агрардык бирикмелердин атаандаштыкка туруктуулугун камсыз кылуу маселелери таптакыр изилденбей келүүдө.

Саясий экономикалык көз караштагы атаандаштык жана атаандаштыкка туруктуулук маселелерине төмөнкү классик жана бүгүнкү белгилүү окумуштуу экономисттердин эмгектери арналган: К. Маркстын, М. Портердин, Д. Рикардонун, Д. Робинсондун, А. Смиттин, Ф. Хайектин, П. Самуэльсондун, И. Шумпетердин, В. Леонтьевдин, С. Шаталиндин, А. Лившицтин, Н. Петраковдун жана башкалардын.

Агро өнөр жай комплексинин тармактык, ошондой эле айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка туруктуулугуна байланыштуу айрым факторлор жана алардын эсеп, талдоо системаларынын каражаттары менен камсыз болуусуна КМШ мамлекеттеринин төмөнкү окумуштуулары өз эмгектеринарнаган: М.А. Вахрушина, Ф.И. Васькин, В.В. Ивашкевич, М. Исраилов, Э.У. Кулова, А.Б. Ботобеков, Д.К. Омуралиева, А.А. Осмонова, Т.Дж. Суранаев, Я.В. Соколов, В.М. Ткач, А.А. Сатмурзаев, Р.А. Узенбаев, Хоружий, А.А. С.Д. Тажибаев, А.К. Ержанов ж.б.

Теориянын жана эволюциянын теориялык, методологиялык жана тажрыйбалык түшүнүктөрүнүн көптөгөн изилдөөлөрүнө карабастан, атаандаштыкка туруктуулук категориясы актуалдуу бойдон калууда, анын мазмунун илимий тактоону талап кылган эсептик-аналитикалык негиздин каражаттары аркылуу башкаруучулук маалыматтык камсыздандыруу менен аны жогорулатуу максатында керектүү башкаруучулук чечимдерди кабыл алуу.

Тажикстан Республикасынын агрардык секторунун атаандаштыкка туруктуулук маселелеринин жана эсептик-аналитикалык камсыздандыруу абалынын айрым бир илимий-практикалык аспектилерин изилдөөгө

төмөнкү ата мекендик окумуштуулардын эмгектери арналган: И.А. Асроровдун, Н.И. Амировдун, Ш. Акрамовдун, Ш.Ш. Базаровдун, М.Б. Бобоевдин, Т.Б. Ганиевдин, Давлатовдун, М.В. Калемуллоевдин, С.Д. Комиловдун, А.К. Курбановдун, А.А. Мадаминовдун, С.О. Мирзохоновдун, А.А. Мирзоалиевдин, С.Ф. Низомовдун, А.О. Ориповдун, Р.С. Тохированын, Х. Умаровдун, Д.У. Ураковдун, А.Г. Хаджибаевдин, З.Ш. Шариповдун ж.б.

Тажикстан Республикасынын айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка туруктуулук деңгээлин жогорулатууну камсыз кылууда башкаруучулук эспетин жана отчеттуулуктун функционалдык мүмкүнчүлүктөрү жетишерлик деңгээлде ишке ашырылбаган, ал эми анын теориялык-методологиялык жана уюштуруучулук аспектиери илимий изилдөөлөрдө чагылдырыл эмес, ошондуктан толук жана ар тараптуу үйрөнүүнү талап кыларын изилдөөлөрдүн жыйынтыгы көрсөтүп турат.

Автор тарабынан бул диссертациялык изилдөөнүн темасын тандоодо айыл чарба азыктарынын атаандаштыкка туруктуулугун камсыз кылуу багытында жогоруда айтылган эсептик-аналитикалык системанын өнүгүү аспектиери түрткү болду.

Диссертациялык теманын ири илимий программалар (долбоорлор), илимий мекемелер жүргүзгөн негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. «Тажикстан Республикасынын 2030-жылга чейинки убакытта өнүгүүнүн улуттук стратегиясынын» жана 2014-2020-ж. агро өнөр жай комплексинин инновациялык өнүгүү концепциясынын (АӨК) максаттарына жооп берет. Ошондой эле «Финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттарын киргизүү боюнча кошумча иш чаралар жөнүндө» Тажикстан Республикасынын Өкмөтүнүн токтомун (2006-жылдын 3-октябрындагы №465) жана Тажик улуттук университетинин «Экономикалык талдоо жана аудит» кафедрасынын илимий багытын иш жүзүнө ашыруу менен байланыштуу.

Диссертациялык изилдөөнүн милдеттери жана максаты. Диссертациялык иштин максаты стандартташкан эсеп-аналитикалык базасына негизделген агро өнөр жай комплексинин ишканаларынын атаандаштыкка туруктуулугун жогорулатууну камсыздоочу теориялык-методологиялык ыкмалар, концептуалдык уюштуруучулук-экономикалык жоболор жана методикалык сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Алдыга коюлган максатка жетүү үчүн төмөндөгүдөй милдеттер коюлду жана аткарылды:

- атаандаштык жана атаандаштыкка туруктуулуктун теория-методологиялык негизин, маңызы менен мазмунун жана алардын эсептик-аналитикалык маалыматтык системасы менен интеграцияланышын изилдөө;

- атаандаштыкты эсептөөнү уюштуруунун чет элдик тажрыйбасын жалпылоо жана системалаштыруу жана аны ФОЭС шарттарында ата мекендик тажрыйбага киргизүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;

- сапатты жогорулатууга чыгымдарды бөлүү менен атаандаштыкка туруктуулукту продукцияны өндүрүүгө болгон башкаруучулук-эсептик чыгымдарынын методологиялык жана уюштуруучулук аспектилеринин өзгөчөлүктөрүн изилдөө;

- башкаруучулук отчеттуулуктун көрсөткүчтөрү боюнча атаандаштыкка туруктуулукту башкаруунун методологиялык аспектилерин изилдөө;

- агрардык бирикмелердин атаандаштыкка туруктуулугунун өнүгүүсүн институтционалдык жана өндүрүштүк-экономикалык шарттары менен көрсөткүчтөрүнө салыштырма талдоо жүргүзүү;

- математикалык моделдөөнүн базасында айыл чарбалык атаандаштыкка туруктуу азыктарды өндүрүүнүн оптималдаштыруунун негизги багыттарын аныктоо;

- айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка туруктуулугунун өнүгүүсүнө мамлекеттик жөнгө салуунун таасиринин эффективдүүлүгүн изилдөө жана аныктоо;

- тармактын продукциясынын атаандаштыкка туруктуулугун жогорулатуу шарты катары уюштуруу жана диверсификация түрүн эсептик чагылдыруу ыкмасы менен байланыштырып негиздөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы төмөндөгүчө:

- атаандаштык жана атаандаштыкка туруктуулуктун негизин жана маңызынын интеграцияланган байланышы, адаптерлик элементтер жана эсеп системасынын уюштуруу тажрыйбасынын методологиясы иштелип чыкты;

- өндүрүштүн атаандаштыкка туруктуулугун жогорулатуу боюнча эсеп системасын уюштуруу жана колдонуунун чет элдик тажрыйбасы жалпыланды жана ЭФОС шарттарында Тажикстанда агро бирикмелерге анын адаптивдик менен колдонуусу иштелип чыкты;

- атаандаштыкка туруктуу азыкты өндүрүү менен байланышкан чыгымдарды башкаруучулук эсепти уюштурууда методологиялык жана тажрыйбалык ыкмалардын өзгөчөлүктөрү негизделди;

- эсеп-аналитикалык системаны алып жүрүүчүлөр боюнча түзүлгөн башкаруучулук отчеттуулуктун көрсөткүчтөрүнүн базасында айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка туруктуулугун башкаруунун методологиялык негиздери такталды, ошондой эле отчеттуулуктун түрүн жана мазмунун жакшыртуу боюнча сунуштар берилди;

- атаандаштыкка туруктуулук көрсөткүчтөрүнө таасир эткен факторлор жана чыгымдардын структурасына талдоо жүргүзүүнүн методологиясы иштелип чыкты;

- математикалык моделдөө жана божомолдоо ыкмасын колдоуу менен атаандаштыкка туруктуу продукцияны өндүрүү боюнча айыл чарбасынын тармактык бөлүмүнүн өнүгүүсүн оптималдаштыруунун негизги багыттары аныкталды;

- айыл чарба ишканаларынын атаандаштыкка туруктуулугун жогорулатуу максатында тармактык кластерлештирүүнүн негизинде анын катышуучуларынын кызыкчылыктарын эсепке алган интеграциялык структурасынын сун эсептөөчү тартиби менен экономикалык механизми сунушталды;

- Тажик Республикасынын айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка туруктуулук деңгээлин жогорулатуу боюнча мамлекеттик жөнгө салуунун негизги рычагдары изилденди жана анын негизги стратегиялык багыттары аныкталды;

- жакынкы тармактардын класстерлешүүсүн камтыган айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка туруктуулугу боюнча иш чаралардын комплекси иштелип чыкты, продукцияны өндүрүү көлөмүн көбөйтүү, тармакты жана өсүмдүктөрдү түркүндөтүү, тармактын жана дүң соодасатык базарларынын өндүрүштүк инфраструктурасын өнүктөрүү жана инновациялык ыкмаларды колдонуу;

Изилдөөнүн тажрыйбалык баалуулугу. Изилдөөнүн жыйынтыгында Тажикстанда айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка туруктуулугун мындан ары жогорулатууга өбөлгө түзгөн тажрыйбалык сунуштар иштелип чыкты. Диссертациялык иште берилген корутундулар менен сунуштар илимий жана тажрыйбалык мааниге ээ.

Алынган жыйынтыктардын экономикалык баалуулугу. Автор тарабынан алынган жаңы илимий жыйынтыктар, негизделген теориялык корутундулар мкнен сунуштар агрардык өндүрүштүн натыйжалуугун жогорулатуу тармагында прикладдык жана теориялык изилдөөлөр менен анын маалыматтык, эсептик-аналитикалык камсыздандыруусу үчүн негиз боло алат.

Коргоого чыгарылган негизги жоболор. Диссертацияда алынган илимий жаңылыктын талаптарын жооп берген алынган илимий жана тажрыйбалык жыйынтыктардын маңызын чагылдарган негизги жоболор коргоого чыгарылат:

- айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыгынын маңызы менен түшүнүгүн тактаган теориялык-методологиялык жоболор терендетилген, эсептик-аналитикалык системада так чагылдырылган өндүрүштүн интеграция процесстеринин маанилүүлүгү негизделген;

- өндүрүштүн атаандаштыкка туруктуулугун эсептөөнүн чет элдик тажрыйбасы жана ата мекендик айыл чарба ишканаларынын шарттары менен алардын көнүүсүнү мүмкүн болгон жолдору;

- башкаруучулук чыгымдарды эсептөөнү жүргүзүүнү негиздөө жана иштеп чыгуу, атаандаштыкка туруктуулукту жогорулатуу боюнча чыгашаларды камтыган чыгымдардын сунушталган классификациясынын базасында продукциянын өздүк наркын эсептөө ыкмасын аныктоо;

- атаандаштыкка туруктуулуктуун өсүүсүнө өбөлгө болгон продукциянын сапатын жогорулатууну камсыздаган классификациялоодо чыгымдардын чыгашаларын баса белгилөө;

- ишканалардын атаандаштыкка туруктуулуктун башкаруу боюнча көрсөткүчтөрдү кеңейтүү жана отчеттуулук түрлөрүн өзгөртүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;

- экономика-статистикалык талдоо ыкмаларынын комплексин колдонуу менен атаандаштыкка туруктуулукту изилдөө сунушталды;

- продукцияны өндүрүү менен сатуу жана башка өндүрүштүк факторлого чыгымдардын структурасынын атаандаштыкка туруктуулук деңгээлине таасирди негиздөө;

- атаандаштыкка туруктуу продукцияны өндүрүүнү моделдөө концепциясын жана божомолдоону негиздөө;

- уюштуруучулук-өндүрүштүк факторлор – кластерлештирүү, диверсификациялоо, мамлекеттик башкаруу ж.б. айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка туруктуулугуна таасир эткен деңгээлди изилдөө.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Жыйынтыктар апробацияланды жана Тажикстан Республикасынын агрардык стратегиясын өнүктүрүү боюнча методикалык инструкцияларага киргизилди. Айрым жыйынтыктар «Түрдүү тармактарда өздүк наркты эсептөө жана чыгымдарды эсептөө» дисциплинасынын лекциялык-практикалык сабактарынын материалдарында, «Айыл чарба ишканаларынын экономикасы», «Тармактын агрардык саясаты», «Агрардык бирикмелерде башкаруучулук талдоо», «Агрардык бирикмелерде башкаруучулук эсеп», «Агрардык бирикмелерде чарбалык ишмердүүлүктөгү талдоо» курстарын иштеп чыгууда чагылдырылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо.

Диссертациялык изилдөөнүн негизги жыйынтыктары төмөнкү эл аралык илимий-практикалык конференцияларда билдирилди жана талкууланды: «Эл аралык финансылык отчеттуулук жана аларды Тажикстан Республикасынын субъектилерине киргизүү» (Душанбе, 2010), «Моделдөө жана маалымат технологиялары» (Душанбе, 2011), «ЭФОСго ылайык финансылык, башкаруучулук эсеп жана салыктык эсеп маселелри» (Душанбе, 2012), «Эл аралык финансылык отчеттуулукка өтүү шарттарында эсептин, талдоонун жана аудиттин теориясын, методологиясын, уюштурууну өнүктүрүү (ЭФОС)» (Душанбе, 2013), «Эл аралык стандарттарга өтүү жана ар тараптуу экономика жана эл аралык стандарттарга өтүү шартында талдоону жана анализди жакшыртуу маселелри» (Душанбе, 2013), «Заманбап статистика жана демографиялык процесстерди башкарууда анын ролу» (Душанбе, 2013), «Эспе, талдоо жана аудит: келечеги жана өнүгүүсү» (Душанбе, 2014), «Экономикадагы заманбап кризистик абалдар жана ишканаланы башкарууда эсептик көзөмөл менен аналитикалык камсыздандыруу» (Украина, Луцк ш., 2014-ж.),

«Бухгалтердик эсептин, аудиттин жана талдоонун тажрыйбасы менен теориясынын актуалдуу маселелери»(Душанбе, 2014), «Тажик Республикасында Эл аралык аудиттин стандарттарын киргизүү: көйгөйлөр жана келечеги» (Душанбе, 2014), «Тажик Республикасында тамак-аш коопсуздугун камсыздоо» (Душанбе, 2014), «Экономиканын эл аралык интеграциясынын заманбап шарттарында бухгалтердик эсеп, аудит, финансылык-аудиттик жана салыктык көзөмөлдүн өнүгүү келечеги»(Екатеринбург, 2014), «Экономикалык билимде атаандаштыкка туруктуулук жана инновациялар»(Молдавия, 2014), «Европа-2020» стратегиясында европалык айыл чарба аймактарынын улуттук агрардык сектор-элементи». Д.А.Ценова-Свиштов атындагы Чарбалык Академиясы (Болгария, 2014), «Эл аралык финансылык отчеттуулукка ылайык улуттук стандарттарды иштеп чыгуу жана киргизүү маселелери»(Душанбе, 2015), «Paradigmofaccountingandauditing: nationalrealities, Regionalandinternationaltrends» («Бухгалтердик эсеп жана аудиттин парадигмасы: улуттук чындык, аймактык жана эл аралык тенденциялар»). (Молдавия, 2016), «Украинанын экономикасынын өнүгүү стратегиясында эсеп, аудит жана көзөмөл» (Луцк ш., 2016), «ТажикРеспубликасынын 25-жылдык мамлекеттик эгемендүүлүгүнө» (Душанбе, 2016), «ТажикРеспубликасында башкаруучулук эсепти киргизүү маселелери» (Душанбе, 2016), «Эсеп, талдоо жана аудит:институционалдык экономиканын көйгөйлөрү»(Луцк ш., 2016), «Экономиканын глобалдашуусу: бухгалтердик эсептин, аудиттин, талдоонун жана статистиканын өнүгүү стратегиясы жана маселелери» (Душанбе, 2016), «Заманбап илимдин жетишкендиктери жана маселелери» (Санкт-Петербург ш., 2016), «Ишканалардын туруктуу өнүгүү көрсөткүчтөрүнүн комплекстүү экономикалык талдоосунун маселелери жана аны маалыматтык камсыздандыруу» (Душанбе, 2016), «AccountingandtheAccountingprofessioninthecenturyofchallenges».(Moldova, 2017) («Өткөөл мезгилдеги бухгалтердик эсеп жана бухгалтердик кесип» (Молдавия, 2017), «Заманбап шарттарда туризмдин жана улуттук кол өнөрчүлүктүн өнүгүү маселелери» (Пенджикент, 2018).

Изилдөөнүн теориялык жыйынтыктары ТажикистанРеспубликасынын жогору окуу жайларында экономикалык жаатында окутуу процессинде колдонулду.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда толук чагылдырылышы.Автор тарабынан изилдөө темасы боюнча көлөмү 37,9 басма табактан турган 89 эмгек жарыяланган, анын ичнен 25Тажикистан Республикасынын сыртында басылган журналдарда, 5өө Кыргыз Республикасынын ЖАК тарабынан сунушталган журналдарда жарыяланган, 30 эмгек РАИИ (РФ тышкары) индекстөө системасына кирген басылмаларда жана 29 башка басылмалардажарыяланган.

Диссертациянын логикалык түзүлүшү жана көлөмүкоюлган

милдеттерди чечүү менен катар изилдөө максатынын ишке ашырылышын чагылдырат. Ишкомпьютерге басылган 257 беттеги тексттен, киришүүдөн, төрт баптан, корутундудан жана сунуштардан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Иште чагылдырылган маалыматтар 40 таблицадан, 21 сүрөттөн турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык теманын актуалдуулугу негизделди, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери аныкталды, иштин илимий, жаңылыгы, тажрыйбалык жана экономикалык мааниси ачылды, изденүүнүн жеке салымы илимий жыйынтыктардын апробациясы.

«Эсептик-маалыматтык системанын объектиси катары айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка туруктуулугунун теориялык-методологиялык негиздери» аттуу биринчи бапта атаандаштыктын илимий-теориялык маңызы каралды, айыл чарба ишканаларынын атаандаштыкка туруктуулук деңгээлин жогорулатууда чет элдик тажрыйбаны изилдөө менен атаандаштыкка туруктуулуту башкарууда эсептик-аналитикалык системанын ролу ачылды.

XVIII кылымда эле «саясий экономиканын классиги» А.Смит атаандаштык жана атаандаштыкка туруктуулуктун теориясын изилдөөдө чоң салым кошуп, атаандаштык [Смит, А. Исследование о природе и принципах богатства народов //Анатолия экономической классики. - М., 1991. - Т.1. - С. 412] аркылуу товар менен кызматтын рыногунда экономикалык агенттердин жүрүм-турумун методологиялык жана теориялык жактан байытты.

Атаандаштык жана атаандаштыкка туруктуулуктун теориясынын экономикалык окуусунун негизинде Д. Рикардонун, К. Маркстын, Ф. Энгельстин, Э. Чемберлиндин, М.Портердин эмгектери турат, бүгүнкү коомдун [Маркс, К., Энгельс, Ф. Сочетания. - М.: Гос. изд. полит, лит-ры, 1995. - Т. 4. - С.559-560] чарбалык жана өндүрүштүк мамилелер системасында маанилүү орунга ээ болгон атаандаштыктын табиятына ар тараптуу көңүл бурушкан.

М.Портердин илимий эмгектеринин аркасында заманбап экономикалык илимде категориялык аппарат катары «атаандаштык стратегиясы» жана «атаандаштык күчтөрү» терминдери пайда болду. Атаандаштыктын негизи М.Портердин эмгектерине ылайык беш күчтөн турат, заманбап илимде Потердин буш күчү деп аталат: жаңы атаандаштардын пайда болуу коркунучу; товарларды же кызматтарды алмаштыруучу коркунучу; товар ташуучулардын соодалашуу жөндөмдүүлүгү; кардарлардын соодалашуу жөндөмдүүлүгү; атаандаштардын өз ара атаандаштыгы [Портер, М. Международная конкуренция. - М.: Международные отношения, 1993. - С.621].

Автордун оюу боюнча атаандаштык, өз продукциясын туруктуу жана пайдалуу сатуу жана рыноктун чоң бөлүгүн ээлөөнү камсыздаган рынокто

чарба жүргүзүүчү субъекттер ортосунда күрөш болуп саналат, ал эми атаандаштык чөйрөсү – белгилүү бир рынок аймагында атаандашкан субъекттердин жыйындысы; атаандаштыкка туруктуулук түшүнүгү – экономикалык субъекттин келечекте кирешегээ ээ болууну камсыздоодо кардардык рынокто туруштук берүү мүмкүнчүлүгү.

Тажрыйбалык жана методологиялык иштеп чыгууларга таянган маалыматтык камсыздандырууну башкаруунун негизи болгон эсептик-аналитикалык система менен тыгыз байланышка ээ болуп, башкаруучулук чечимдерди кабыл алууда рационалдуулукту камсыздаганайыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка туруктуулугун башкаруу бул өндүрүш системасын башкарууга байланыштуу.

Эсептик-аналитикалык системанын иши менен камсыздалган, маалыматтык каражаттар башкаруунун эффективдүүлүгүн жана анын ишин камсыздоодо өзгөчө ролго ээ.

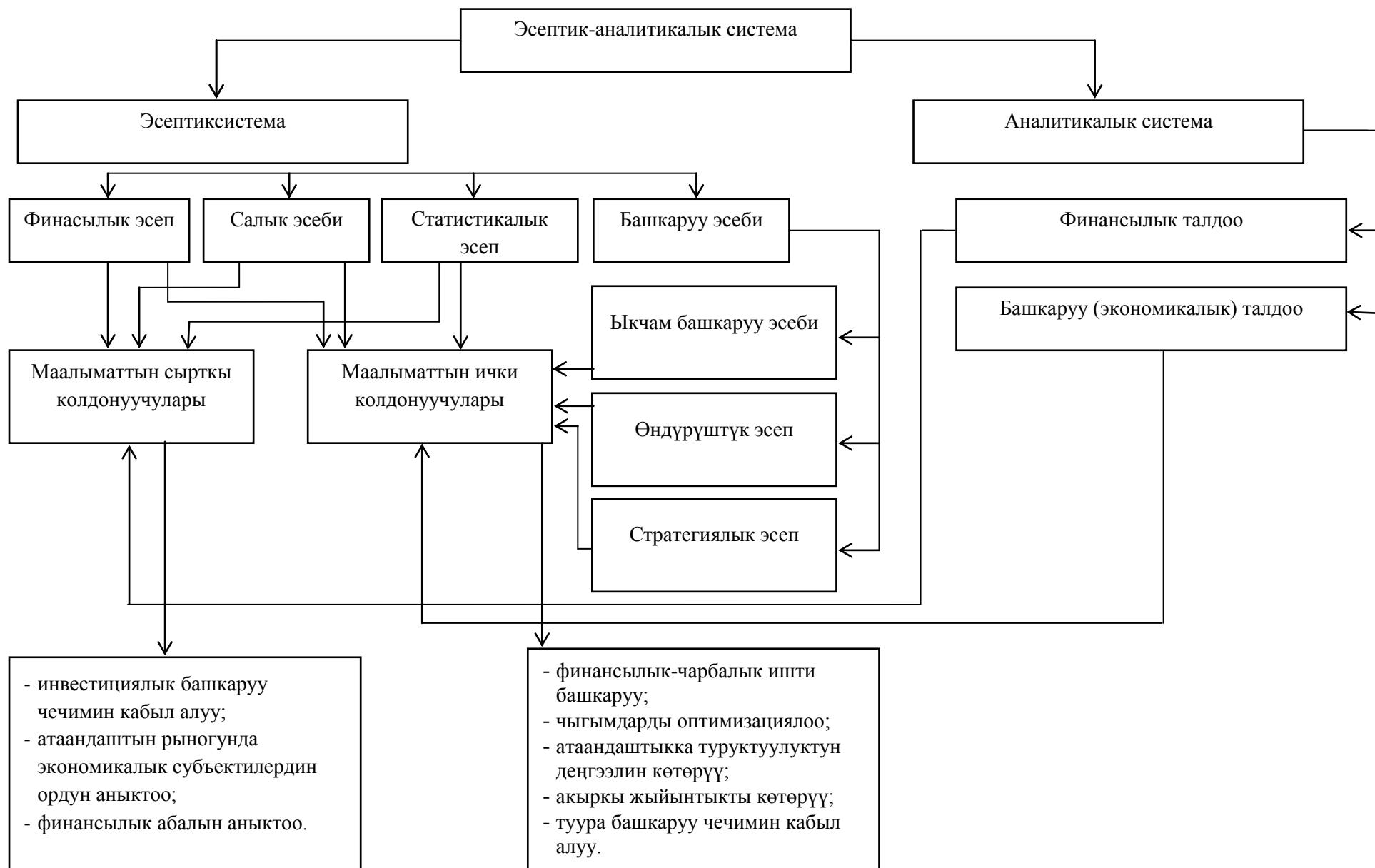
Ишкананы башкарууда ыкчам башкаруу системасынын бир бөлүгү болгон маалыматтык база катары атаандаштыкка туруктуулугун башкаруунун натыйжалуулугун камсыздоодо маанилүү роль ойнойт. Маалыматтык камсыздандыруу маалыматтын деңгээлинде буларды берет:

- ишмердүүлүктүн жыйынтыктарынын абалы жөнүндө экономикалык субъекттин жетекчиси маалыматты тез алууга;

- жетекчиликти керектүү маалымат менен белгилүү бир убакт аралыгында камсыздоого;

- маалыматты жана аны менен бирге чарба аралык каражаттарды жоготуу тобокелин азайтууга жүргүзүлгөн талдоонун негизинде башкаруучулук чечимдерди кабыл алууну камсыздоого.

Экономикалык илим чөйрөсүндө эсептик-аналитикалык система, анын бир катар белгилерин камтыган эки ири (негизги) подсистемага бөлүнөт: эсептик система жана аналитикалык система. Эсептик-аналитикалык системанын негизги бөлүгүн түзгөн аныктамага ылайык автор анын курамынын схемасын түздү (1.1-сүрөт).

1.1-сүрөт. Атаандаштыкка туруктуулукту башкаруу системасынын эсептик-аналитикалык курамы жана анын жыйынтыгы.

Булак: атайын адабияттардын негизинде автордун түзүшү

Алдын ала жөнгө салууну жана башкарууну камсыздаган негизги маалымат булагы, ошондой эле айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуугун баалоодо бүгүнкү күнү рынок экономикасынын шарттарында абдан актуалдуу болгон чыгымдардын бюджетти.

Айыл чарба өндүрүшүндө эсептик-аналитикалык системаны түзүү өндүрүштүк-чарбалык ишмердүүлүктү рационалдуу башкарууга мүмкүндүк берет, ошондой эле атаандаштыкка туруктуулуктун деңгээлине таасир эткен негизги каражат болгон өндүрүлгөн продукциянын өздүк наркыөндүрүштүк чыгымдарды төмөндөтөт.

Экономикалык субъекттин жетекчилиги тарыхый фактыларга, ата мекендик жана чет элдик чарба жүргүзгөн субъектилердин, анын заманбап чарба жүргүзүү шарттарына көнүү деңгээлинин жогорулашы жана тажрыйбасына таянып, заманбап шарттарда атаандаштыкка туруктуулук деңгээлин жогорулатууну камсыздоо мүмкүн.

М. Портердин илимий изилдөөлөрүнө ылайык бир да мамлекет абсолюттук түрдө атаандаштыкка туруктуу боло албайт, ошондой эле бүтүндө баардыгында да мыкты эксперт да. Сырткы рынокто атаандаштыктын артыкчылыгына жеткен тармактар гана өз мамлекетинде эмгек күчүнүн жана капиталдын наркын жогорулата алат, ошентип, башка ата мекендик тармактарды атаандаштыкка туруксуз кылат [Портер, М. Международная конкуренция. - М.: Международные отношения, 1993. - С.621].

Айыл чарба өндүрүшүнүн өнүгүүсүн камсыздоо үчүн бул тармакта ийгиликтерге жетишкен, чет элдик мамлекеттердин тажрыйбасын үйрөнүү керек. Тажик Республикасынын Президенти Эмомали Рахмон өз сөзүндө чет элдик айыл чарба өндүрүшүн жүргүзүү тажрыйбасын үйрөнүү керектигин белгиледи: «Реформалоо процессинде биз, өнүккөн мамлекеттердин тажрыйбасын үйрөнүп, айыл чарба тармагынын өнүгүү стратегиясынын негизги багыттарын аныкташыбыз керек» [Рахмонов, Э.Ш. О неотложных мерах по стабилизации и развитию агропромышленного комплекса страны. «Экономика Таджикистана: стратегия развития» - 2000. - №1. - С.5.]. [236]

Аларды оптималдаштыруу максатында заманбап бухгалтердик башкаруучулук эсепти жүргүзүү, ошондой эле чыгымдарды эсептөөнүн өздүк наркын уюштуруу, жыйынтыгында атаандаштыкка туруктуулук деңгээлин, коюлган максаттарга жетүү үчүн салттуу же заманбап ыкмалардан чыгымдарды эсептөөгө бир эффективдүү ыкманы тандоо керек.

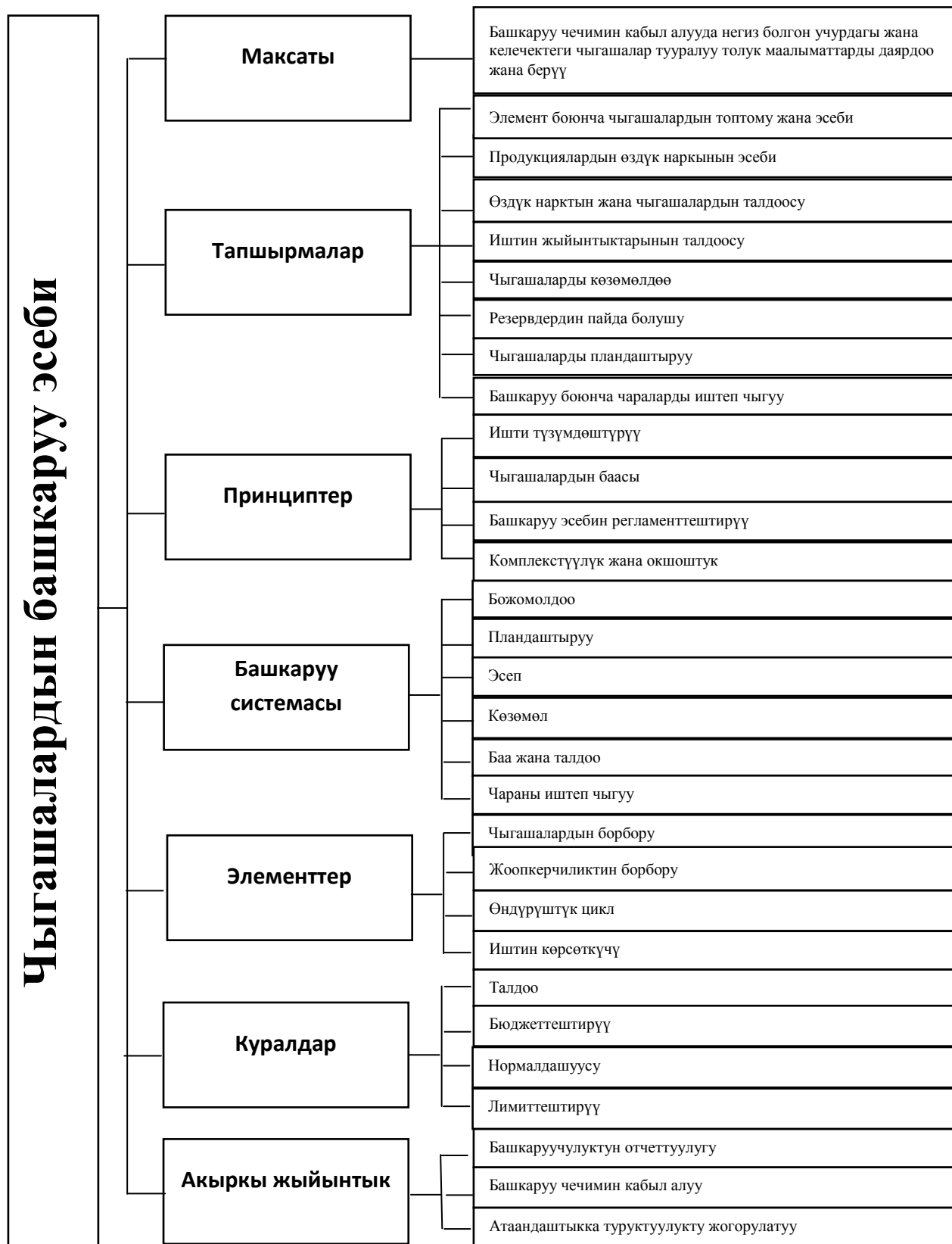
«Атаандаштыкка туруктуу продукцияны өндүрүүнү камсыз кылууну эсептөө системасын куруу жана уюштуруу» аттуу экинчи бапта айыл чарба продукциясын өндүрүү жана сатууга байланыштуу чыгымдардын классификациясы, башкаруучулук эсепти уюштуруу зарчылыгы, продукциянын сапатынын атаандаштыкка туруктуулугун камсыз кылган чыгымдардын тартибин эсептөө, биологиялык активдердин эсепте жана отчеттуулукта чагылдырылышынын тажрыйбалык негиздери менен методологиясы каралды, ошондой эле башкаруучулук отчеттуулуктун

каражаттары боюнча атаандаштыкка туруктуулукту башкаруу ыкмалары изилденди.

Айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка туруктуулугун башкаруу системасы эсептик-аналитикалык негиздин алкагында маанилүү орунду башкаруучулук эсепке берет.

Туруктуу «башкаруучулук эсеп» түшүнүгүн пайдаланып, коюлган экономикалык-социалдык максаттарга жетүүгө байланыштуу башкаруучулук чечимдерди кабыл алуунун базасы болгон ишкананын чыгымдары жөнүндө келечекте пайда болуучу же болгон туура маалыматты берүү жана даярдоодоанын негизги максаттары байкалат. Башкаруучулук эсептин максаттарына жетүү үчүн, чыгымдарды башкаруу алар менен бирге атаандаштыкка туруктуулукту башкарууга багытталган айыл чарба ишканасына, чыгымдар бөлүгүндө жана финансылык жыйынтыктар бөлүгүндө анын мындай бизнес-процесстер, ишмердүүлүк сегменти, өздүк наркты эсептөө, анын белгиленген пландан сырткары маанилүү жана маныздуу талдоосу менен аныкталуусу боюнча чыгымдардын классификациясы жана бөлүштүрүү функционалдык милдеттерин туура аныктоо керек.

Чыгымдардын башкаруучулук эсеп системасын түзгөн, анын максатынан баштап жыйынтыгына чейинки негиздерди карап, автор, (2.1-сүрөт) сүрөттө чагылдырылган чыгымдардын башкаруучулук эсебинин жалпыланган схемасын берди.

2. 1 -сүрөт: Чыгымдардын башкаруучулук эсеп системасын

Автор тарабынан түзүлгөн

Булак: Автордун МСФОнун негизинде түзүүсү

Айыл чарба продукциясын өндүрүү жана сатуу менен байланыштуу негизделген классификациясы менен чыгымдарды рационалдуу башкаруу

туура башкаруучулук жобого өбөлгө болуп, ички жана сырткы стандарттарга таянып жыйынтыктарды жана баалоочу көрсөткүчтөрдү туура чагылдырууга мүмкүндүк берет.

Экономикалык субъекттин ишмердүүлүгүнө карабастан чыгымдардын башкаруучулук эсебин уюштуруу өзгөчөлүгү чыгымдарды пайда болуу борбору, жоопкерчилик борбору менен байланышты ж.б. деталдаштырууну классификациялоонуталап кылат.

Биринчи кезекте чыгымдардын башкаруучулук эсебинин негизи продукциянын өздүк наркын аныктоо, анан ар бир ишкананын башкаруучулук стратегиясынын маанилүү бөлүгү болгон чыгымдарды башкарууболуп саналат.

Айыл чарба продукциясынын сапатын жогорулатуу менен байланыштуучыгымдардын эсебинин илимий изилдөөсү «сапат» термининин түшүнүгүн илимий-теориялык кароо керектигин жана аларды колдонууда таасирлерди б.а. кардарларга төмөнкү сапаттагы продукцияны сатууну аныктоо керектигин белгилейт.

Продукциянын сапаты – өндүрүүчү чыгарган товардык продукциянын мүнөздүү белгиси, ошондой эле анын касиети, акыркы же болбосо арадагы (ортодогу), көп учурда потенциалдуу кардарлардын айрым керектөөлөрүн канагаттандырууга төрткү болот.

Сапатты жогорулатууга багытталган чыгымдарды оптималдаштырууга байланыштуу негизги максаттарга жетүү үчүн бир катар, эсептик-аналитикалык системага таянган башкаруу процесстерин өтүү керек.

Тажикстан Республикасынын экономикасынын агрардык секторунун өнүгүүсүн карап, Республика чийки пахтаны өндүрүүнү кайра жандандыруу жолу менен айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуунун күчтүү потенциалына ээ экендигин белгилөөгө болот.

2.1-таблица. Тажикстан Республикасында 1991-2017-жылдары чийки пахтаны өндүрүүнүн динамикасы (т. м.)

Өсүмдүк	1991	2005	2010	2015	2017	2017г. % менен 1991-ж.
Чийки-пахта – бардыгы	819616	437899	310560	270047	386508	47,2
Анын ичинде ичке булалуу сорт	189188	37099	1717	443	564	3,0

Булак: Автор ТРП резидентинин алдындагы статистика агенттигинин негизинде түзгөн

Тажикистанда пахта өстүрүү мурда улуттук кирешенин негизги бөлүгүн түзгөн салттуу өсүмдүк. Тилекке каршы, таблицадагы маалыматтар көрсөткөндөй – бүгүнкү күнү ал дыйканга катардагы киреше статьяларына айланды. 2017-жылы 1991-жылга салыштырмалуу дүң пахта жыйноо 47,2% чейин төмөндөдү, ал эми дүйнөдө жогорку суроо-талаптагы ичке булалуу

сорту 3% чейин кыскарган. Бүгүнкү күнү өстүрүлгөн пахтанын негизги бөлүгүн Кытай сатып алып, Тажикистанда, эркин экономикалык аймакта кайра иштет. Пахтанын дүйнөлүк баасы 100 фунт(45,35 кг), Тажикистанда 723,54 сомониден башталат, АКШда 84,20 АКШ долл. чейин. 1991-жылдын пахтаны өндүрүү көлөмү сакталса, кошумча киреше 81,0 млн АКШ долл. түзмөк, ал эми бул сумма ичке булалуу сортту сатууну эсепке алсак 100млн АКШ долл. ашып, бүтүндөй жогорку сапаттагы пахтаны өндүрүү тармагынын атаандаштыкка туруктуулугун көтөрмөк.

Айыл чарба продукциясынын сапатын жогорулатууга багытталган чыгымдарды башкаруу жана эсептөө бул маселеге байланыштуу кошумча көмөкчү чыгымдарды ыраттуу түзүү менен тийиштүү топтун болуусунда рационалдуу иш жүзүнө ашат.

Тилекке каршы, башкаруучулук эсепте өндүрүштүк жана чарбалык чыгымдардын классификациясында өндүрүлгөн продукциянын сапатынын жогорулашына багытталган чыгымдар каралган эмес. Бирок, АКПда «Сапатты жогорулатуу жана жакшыртууга чыгымдар» статьясын белгилеп, продукциянын сапатын жакшыртуу жана жогорулатууга чыгымдарды эсептөө боюнча маселени чече алат.

Башка, маанилүү эсептик-аналитикалык маалыматтын түзүлүү аспектилеринин бири финансылык отчеттуулук. айыл чарба ишканасы үчүн финансылык отчеттуулукту түзүү жана анда активдерди чагылдыруу «биологиялык активдерди» чагылдыруу бөлүгүндө өзгөчө мааниге ээ.

Бухгалтердик эсеп багытынын терминологиясы менен «биологиялык активдер» түшүнүгүнө байланыштуу изилдөөдө айыл чарба ишканасынын бухгалтердик эсеп жана отчеттуулугуна байланыштуу анын илимий жана тажрыйбалык өзгөчөлүгүн белгилеген белгилүү бир терминологиялык жана маңыздык түшүнүктөрдү белгилөөнү талап кылат. Глобалдашуу процессинде инвестициялык климатты камсыз кылуу үчүн экономиканын эл аралык талаптары жана нормаларына ылайык Тажикстан Республикасында Эл аралык финансылык отчеттуулуктун стандарттарын (ЭФОС) кабыл алуу жана интерпритациялоодо бухгалтердик эсепте реформалар жүргүзүлдү.

Тажикстан Республикасынын дерлик бардык агрардык бирикмелеринде финансылык отчеттуулукта биологиялык активдерди чагылдыруу тартиби актуалдуу маселе болууда, анткени тармактын чыгымдарынын чоң бөлүгүн түзгөн мал чарбасында жана өсүмдүк чарбасында биологиялык активдер (мал, жем, үрөн) чагылдырылды.

Айыл чарба ишканалары үчүн ЭФОСке ылайык бухгалтердик эсептеги стандартташтыруу системасында ЭФОС (IAS) 41 «Айыл чарба» жобосун тажрыйбалык колдонуу өзгөчө мааниге ээ, максаты кирешенин тендигин таануу. Эгер бул стандарт колдонулбаса, айыл чарба ишканалары алган кирешелердин негизги бөлүгү сезондуулук (убактылуулук) факторунан улам, үчүнчү кварталда эсептелмек (түшүм алынгандан кийин).

ЭФОС (IAS) 41 «Айыл чарба» жобосуна ылайык биологиялык актив – бул, мурунку абалды эске алып, ишканалар менен көзөмлдөнгөн,

жаныбарлар жана өсүмдүктөр. Бул стандарт биологиялык активдерди жана айыл чарба продукциясын эсептөө үчүн колдонулат, б.а. биологиялык активдерди жыйноо учурунда алынган продукция.

Башкаруучулук талдоонун маалыматтык камсыздалышынын жана туура башкаруучулук чечимдерди кабыл алуунун негизин финансылык, башкаруучулук, салыктык жана статистикалык маалыматтан турган отчеттуулук түзөт (2.2-сүрөт).

2.2-сүрөт. Бухгалтердик эсептин түрлөрү жана алардын айыл чарба ишканасынын башкаруу системасында катышы

Булак: Автор тарабынан атайын адабияттардын негизинде түзүлгөн

Айыл чарба субъектилериндеги заманбап бухгалтердик эсеп жана отчеттуулук системасы ашыкча деталдаштырууга ээ болуп, маалыматтарды берүү каражаттары жана ыкмалары боюнча башкаруучулук талаптарга толук жооп бербейт. Кабыл алынган чечимдердин жыйынтыгына таасир эткен башка фактор, аны түзүү жана берүүнүн тездигинин жетишсиздиги болуп саналат.

Айыл чарба ишканасынын атаандаштыкка туруктуулугун башкаруу финансылык абалы жөнүндө маалыматы жетишсиз, башка ишмердүүлүктүн жыйынтыгы болуп жана маалыматты олуттуу чагылдырып, чарба жүргүзгөн

субъекттин финансылык абалына караганда, бул максат үчүн ички башкаруучулук отчеттуулук керек, б.а. финансылык жыйынтыктардын процессин жана натыйжалуулук көрсөткүчтөрүнтүзүү.

Башкаруучулук отчеттуулук атаандаштыкка туруктуулукту башкарууга багыталып, экономикалык субъекттин финансылык-чарбалык жана өндүрүштүк ишмердүүлүктүн жетишкендиктерин гана эмес, кандайдыр бир деңгээлде атаандаштыкка туруктуулуктун деңгээлинин жогорулоосун камсыздоого багытталган иш чаралардын божомолун чагылдырыш керек.

Заманбап шарттарда айыл чарба ишканалары эсеп системасы жана отчеттуулукту түзүүгө байланыштуу олуттуу маселелерге карабастан, тийиштүү финансылык жана өзгөчө отчеттуулукту берүүдө. Тилекке кашы, бул формаларда ишкананын атаандаштыкка туруктуулугунун талдоосу боюнча көрсөткүчтөр жетишсиз, бул айыл чарба ишканаларынын отчеттуулугун жакшыртуу керектиги жөнүндө айтат.

Буга байланыштуу, иштелип жаткан башкаруучулук отчеттуулуктун формасында финансылык жана финансылык эмес көрсөткүчтөрдү чагылдыруу керектигин ишканалар эске алуусу зарыл. Айыл чарба ишканасынын стратегиялык ишинин жана өнүгүсүнүн башкаруучулук отчеттуулугу аналитикалык процедураларды жүргүзүү, же болбосо жетишкен жыйынтыктардын салыштырма көрсөткүчтөрүн мүмкүнчүлүгүн бергенде гана натыйжалуу болот.

«Айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка туруктуулугунун экономикалык-статистикалык талдоосу» аттуу үчүнчү бапта Тажикстан Республикасынын эгемендүүлүк мезгилиндеги айыл чарба тармагынын абалынын талдоосун камтыйт. Ошондой эле аналитикалык процедуралар аркылуу атаандаштыкка туруктуулуктун деңгээлин камсыздаган жана төмөндөткөн негизги факторлор каралат, өндүрүлгөн продукциянын экономикалык натыйжалуулугун аныктоодо чыгымдардын түзүмдүк талдоосу жүргүзүлдү, мындан сырткары моделдөө жолу менен айыл чарба продукциясын өндүрүүгө божомол жасалды.

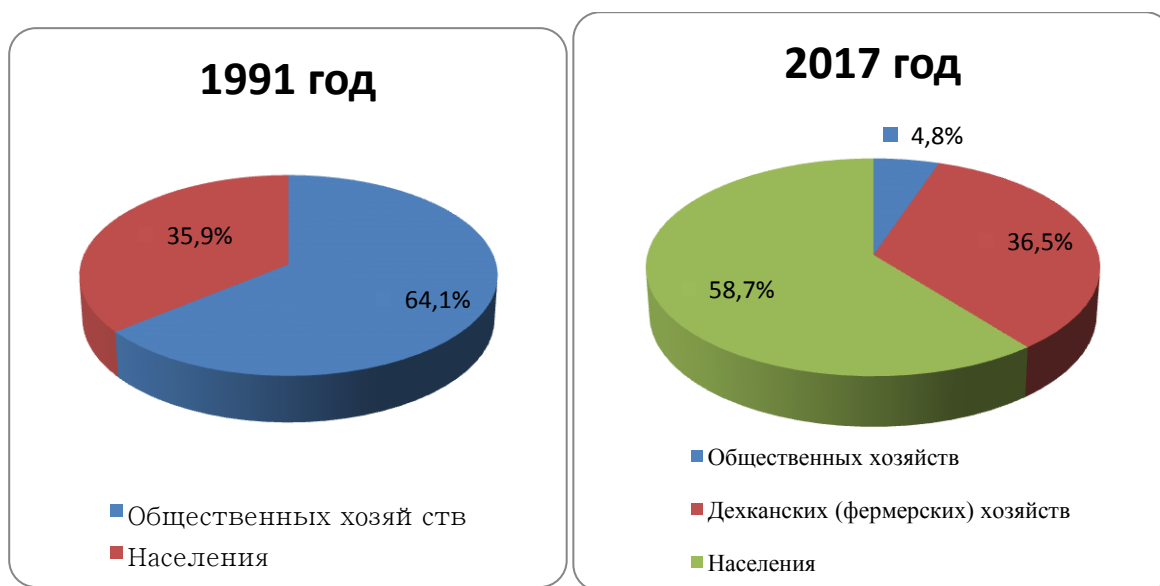
Бүгүнкү күнү ТР аймагында, экономиканын айыл чарба тармагында жалпысынан 171354 ири, орто жана кичи чарба менен уюм иштейт. Айыл чарба өндүрүшү менен алектенген чарбалар жана уюмдардын структуралык жалпы көлөмү 3.1-таблицада берилди.

3.1-таблица. 2017-жылы Тажикстан Республикасынын аймагында айыл чарба уюмдарынын саны

Чарба жүргүзүү түрү	Бардыгы	% да
Республика боюнча бардыгы	171354	100
Мамлекеттик чарбалар	129	0,07
Дыйкан (фермердик) чарбалардын Ассоциациясы	122	0,07
Коллективдик дыйкан чарбалары	5617	3,27
Акционердик коомдор	175	0,10
Дыйкан (фермердик) чарбалар	164631	96,0

Ишканалар жана мекемелердин алдындагы чарбалар	680	0,39
Булак: Тажикстан Республикасынын айыл чарбасы. Статистикалык жыйнак.ТажикстанРеспубликасынын Президентинин алдындагы статистикалык Агенттик. - 2018. – С.9 Автор тарабынан түзүлдү		

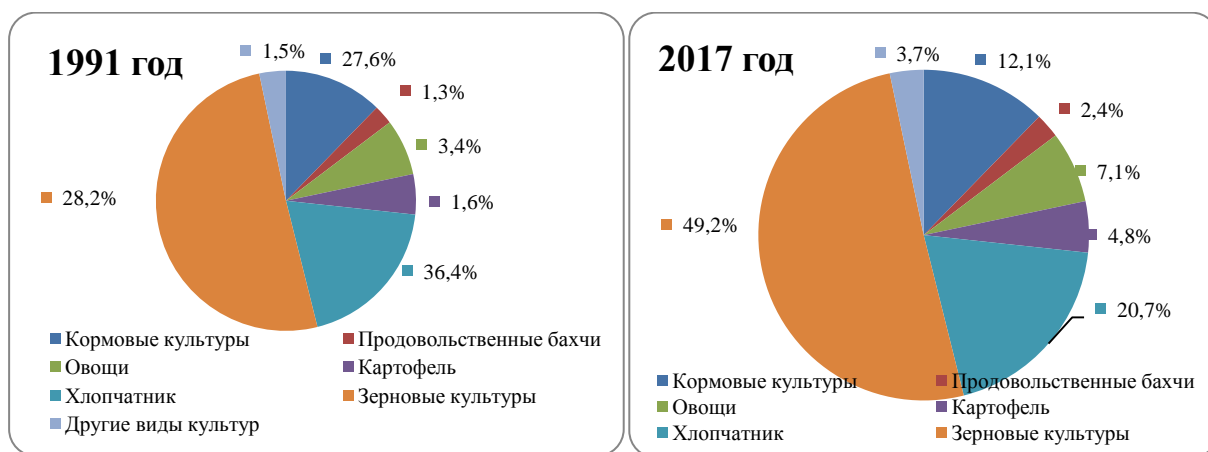
Экономикалык рынокко жана агрардык реформага өтүү мезгилинде ири өзгөрүүлөр болду: эгер 1991-жылы коомдук чарбаларда өндүрүштүн үлүшү – 35,9% түздү, 2017-жылы айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн жалпы көлөмүнөн коомдук чарбаларда өндүрүштүн үлүшү 4,8% гана, дыйкан (фермердик) чарбаларда – 36,5 %, калктын жеке чарбасында өндүрүү – 58,7% түздү (3.1-сүрөт).

3.1-сүрөт. Айыл чарба продукциясын өндүрүүдө чарба жүргүзүүнүн уюштуруучулук-укуктук түрүнүн салыштырма көлөмү %

Булак: Автор тарабынан ТР Президентинин алдындагы статистика агенттигинин маалыматтарынын негизинде түзүлгөн

Айыл чарба тармагын кайра куру жана менчиктин ар түрдүү түрлөрүнүн пайда болушу менен Тажикстан Республикасында да айдоо аянттары менен айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түзүлүшүндө олуттуу өзгөрүүлөр болду. Айдоо аянттарынын өсүүсү байкалууда: дан жана буурчак данында 30,0% дан 49,2% чейин; буудайда 17,5% ден 34,1% чейин, кортошка, жемиштер жана мөмөлөрдө 6,4% дан 14,3% чейин. Техникалык өсүмдүктөрдү айдоодо төмөндөө 37,8% дан 24,2% чейин, пахтада 36,4% дан 20,7% чейин, жемдик өсүмдүктөрдө 27,7% дан 12,1% чейин байкалууда. (3.2-сүрөт)

3.2-сүрөт. – 1991-2017-ж. Тажикстан Республикасынын айдоо аянттарынын айыл чарба өсүмдүктөрүнө карата түзүмү(% жалпы айдоо аянттары)

Булак: Автор тарабынан ТР Президентинин алдындагы статистика агенттигинин маалыматтарынын негизинде түзүлгөн

Тажикстан Республикасынын Өкмөтүнө айыл чарба продукциясынын төмөндөөсүн 1996-жылы гана токтотууга мүмкүн болду, бирок, аз да болсо, 1995-жылы өндүрүштүн 2% өсүүсү болду. Кийин, жылдан жылга айыл чарба продукциясынын өндүрүшүнүн көлөмү өстү: 2000-жылы 3,8%, 2005-жылы – 3,1%, 2010-жылы - 6,8%, 2015-жылы – 16,9%, 2016-жылы – 17,%, 2017-жылы – 18,8%.

Тажикстан Республикасынын Президентинин алдындагы статистикалык Агенттиктин маалыматы боюнча 2017-жылы айыл чарба продукциясынын дүң көлөмү чарбалардын бардык категорияларында 24576,0 млн. сомонини түздү, анын ичинде өсүмдүк чарбасында – 16977,8 млн. сомони жана мал чарбасында – 7598,2 млн. сомонини түздү.

1991-жылы айыл чарбанын дүң продукциясынын көлөмү коомдук секторго 97,8% түздү, ал эми 2017-жылы ал төмөндөдү, бүгүн 1,8% түздү. Жеке менчик чарбаларда өндүрүлгөн продукциянын көлөмү 2017-жылы 58,7% түздү.

Коомдук сектордо төмөндөө жана жеке сектордо жогорулоо тенденциясы байкалууда. Кээ бир продукциянын түрлөрү боюнча (жер-жемиштер, дан, мөмөлөр, жүзүм, сүт) дүң салмагы 85-90% чейин.

Тажикстан Республикасынын айыл чарба өндүрүшүнүн бүгүнкү абалы 1991-жылга салыштырмалуу бир аз жакшы болгонуна карабастан, атаандаштыкка туруктуулуктун деңгээлинин тууралыгы жана эффективдүү эместиги байкалат.

Айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуу иштеши жана анын атаандаштыкка жетишкендиктери биринчи кезекте, тармактын атаандаштыкка артыкчылыктарынан, андан кийин алардын чыгарган продукцияларынан көз каранды. Белгилей кетишибиз керек, экономикалык категориялар жана экономикалык субъектилер катары атаандаштыктын

деңгээлине экономикалык башкаруу түзүмдөрдүндөгү ар кандай факторлор таасир тийгизиши мүмкүн жана алар келип чыккан чарасы боюнча ички жана тышкы болуп бөлүнөт.

Биздин изилдөө Тажикстан Республикасынын айыл чарба продукцияларынын өндүрүш деңгээлине таандык болгон негизги себептеринебөлүнгөн: себүү аянты: тирүү организмдер – өсүмдүк жана жаныбар; өндүрүш каражаттары жана эмгек ресурстары.

Атаандаштыкка туруктуулугунун абалына таасир этүүчү факторлорду аныктаган экономикалык көрсөткүчтөрдүн түзүмүнүн дегээлин баалоого негизделет (3.3-сүрөт).

3.3-сүрөт. Айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштык туруктуулугуна таасир этүүчү факторлор.

Булак: Автор тарабынан түзүлдү. Негизги ТР Президентинин алдындагы статистика агенттигинин маалыматтары.

Белгилейкетүүкөрек, азыркы учурда Тажикстан Республикасында айыл чарба продукцияларын өндүрүү менен алектенген 164631 дыйкан (фермердик) чарбалары иштеп жатат. Чарбачылыктын бул формасы менен өндүрүлгөн айыл чарба продукцияларыны нкөлөмүнүн үлүшү 2017-жылы 36,5% түздү. Ошондуктан, дыйкан (фермердик)

чарбаларын түзүү процесси айыл чарбасынын дүң продукциясынын көрсөткүчү
н жогорулатууга түрткү берди,
ал эми анын салыштырмалыгы жылдан жылга көбөйүп жатат (3.1-табл.).

Биз тараптан жүргүзүлгөн 3.1-таблицадагы талдоо 1991-жылга салыштырганда 684,2 миңга, б.а. 81,4% га азайган, ал эми аларды айыл чарбасынын дүң продукциясынын көлөмүндөгү үлүшү 37% гатүшкөн. 1991-жылдан 2017-жылга чейин кидыйкан (фермердик) чарбаларынын себүү аянты 564,1 миң. га жерге жеткен, ал эми чыгарылган дүң продукциясынын көлөмү 8962,0 млн. сомони ге жетип, себүү аянтынын 1 гектары 13908,5 сомони түзүп, ошолубактагы калктын чарбасында бул көрсөткүч 77123,4 сомони түзгөн.

Бул бүгүнкү күндө дыйкан (фермердик) чарбалары жана коомдук сектордун чарбасында аларга бөлүнүп берилген жер аянтынын жалпы узамас пайдаланылып жаткандыгын билдирет.

3.2-таблица. Секторлор боюнча айыл чарба дүң продукцияларынын өсүшүндөгү себүү аяктарынын өзгөрүшүнүн таасиринин талдоосу.

	Жылдар					2017-ж. % 1991-ж.	
	1991	2010	2015	2016	2017	±	в %
Жер колдонуучулар б/а а/ч маданиятынын себүү аянты, бардыгы	821,0	860,1	830,6	837,2	837,2	+162,0	102,0
Айыл чар. Ишканасы	782,7	149,9	121,5	117,0	98,5	-684,2	12,5
Жыйын. %	95,3	17,3	14,6	14,0	17,6	-81,4	-
ТӨЧ калкы	38,3	200,8	175,0	175,1	174,6	136,3	455,8
Жыйын. %	4,7	23,3	21,1	20,9	20,8	16,1	-
Дехкандык (фермердик) чарба	-	509,4	534,1	545,1	564,1	564,1	100
Жыйын. %	-	59,4	64,3	65,1	67,3	67,3	-
дүң продукциясы бардыгы (2016-ж. баа)	12986,1	18925,4	21862,8	23008,2	24576,0	11589,9	189,2
Айыл чарба ишканалары	549,9	1200,1	1276,5	1222,5	1187,4	637,5	15,9
Жыйын. %	4,2	6,3	5,8	5,3	4,81	0,61	-
ЛПХ населения	12436,2	11755,4	13267,4	13794,4	14426,6	1990,4	16,0
жыйын. %	95,7	62,1	60,6	60,7	58,7	-37	-

Дехкандык (фермердик) хазияства	-	5969,9	7318,9	7991,3	8962,0	8962,0	-
жыйын.%	-	31,5	33,5	34,7	36,5	36,5	-

Булак: Тажикстан Республикасынын айыл чарбасы. Статистикалык жыйнак. Тажикстан Республикасынын Президентине караштуу Статистика боюнча агенттиги. - 2018.

Автор тарабынан түзүлгөн

Бардык талдоо, анын ичинде башкаруу «чыгымдардын элементтерин» түзгөн чыгымдардын баасынын түзүмү болгон анын түзүмүнүн бөлүгүн жыйынды көрсөткүчтөргө бөлүү талап кылынат. Эсеп-аналитикалык камсыздоо түзүмүндө продукциялардын өздүк наркы атаандаштыкка туруктуулугун камсыз кылуунун булактуу факторлорунун бири катары түзүмдүү «элементтерине» аналитикалык бөлүү кирет.

Бул таасири бир кыйла толук талдоого өбөлгө түзгөн жалпы өздүк наркты түзүүчү чыгымдардын мүнөздүү салмагын аныктоого жардам берет. Түзүмдүк талдоо төмөнкү 3.3 таблицада көрсөтүлгөн.

3.3-таблица. 2011-2017жылдардагы (%) өсүмдүк өстүрүүчүлүктүн продукцияларын өндүрүүдөгү чыгымдардын түзүмдөрүн талдоо

№ п/п	Чыгымдардын элементтери	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1	Эмгек акыга чыгымдар	25,98	31,79	22,19	20,61	15,57	16,17	28,94
2	социалдык камсыздоого чегерүүлөр	6,49	7,95	5,55	5,15	3,89	4,04	7,23
3	Материалдык чыгымдар:	-	-	-	-	-	-	-
	урук жана көчөт материалдары	2,04	2,30	2,11	3,45	8,46	6,00	6,77
	минералдык жер семирткичтер	15,96	17,23	22,91	18,52	21,26	19,42	20,09
	Нефтепродук.	24,83	21,18	23,92	23,59	16,36	17,01	3,20
4	Электроэнергия	0,46%	0,34%	0,45%	0,88%	0,77%	0,82%	0,91 %
5	Ондоп-түздөөгө ондоочу жана курулуш материалдарынын запастык бөлүктөрү	4,66	3,43	3,91	3,72	6,79	0,27	0,75
6	Жүктөрдү ташуу	0,00	2,79	3,94	4,80	2,60	0,00	0,00
7	Жер, жерди химиялоону ж.б агротехникалык иштерди	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00

	жакшыртуу							
8	Айыл чарба техник.н оңдоо	1,30	0,92	1,09	7,90	4,88	1,20	11,83
9	Негизги каражаттарды амортизациялоо	3,57	2,37	2,11	2,03	1,77	2,59	3,65
10	Камсыздоо төлөмдөрү	0,42	0,12	0,00	0,00	0,10	0,00	0,03
11	Башка чыгымдар	14,30	9,58	11,82	9,34	17,56	32,47	16,6
	Жыйынтыгында продукциялардын өздүк наркына таандык чыгымдар:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

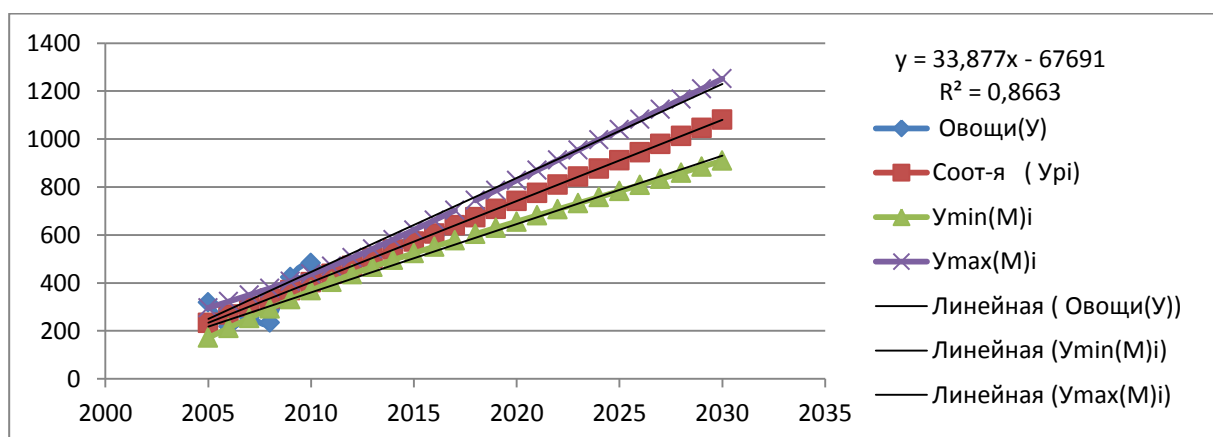
Булак: Айыл чарба ишканаларынын бухгалтердик эсеп жана финансык отчеттуулугунун маалыматтары боюнча автор тарабынан түзүлгөн.

Бул таблицадан 2011-жылдан 2013-жылга чейин продукцияларды өндүрүүдөгү чыгымдардын түзүмүндө өтө чоң үлүштүү талдануучу чарбада чоң даражада кол эмгекти колдонуу менен шартталган эмгек акынын беренеси түзөт. Таблицадан ошондой эле, базистик учурда өтө чоң үлүштү 2017-жылы 30,0% га чейин төмөндөөнүн өтө чоң тенденциясы менен материалдарга болгон чыгымдар түзгөн. Өсүмдүк өстүрүүчүлүк чарбанын продукцияларын өндүрүү менен байланышкан чыгымдардын жалпы өздүк наркындагы үлүштүн төмөндөшү акырындык менен төмөндөөнү көрсөткөн «Негизги каражаттардын амортизациясы» беренеси боюнча байкалат, бирок 2017-жылга чейин гана, ал эми 2011-жылга салыштырганда бир топ аз. Ошентип, чыгымдардын кээ бир беренелеринде төмөндөө процесси байкалса, ал эми башка жагынан тескерисинче өсүү байкалат.

Экономикалык-математикалык моделдөө жана талдоонун ыкмаларын колдонууда далилденген гана эмес, бирок абдан маанилүү болгон стохастикалык, толук эмес маалыматтык талдоонун негизинде гана чечим кабыл алынат.

Бирок изилдөө мезгилинде айыл чарба маданий өсүмдүктөрүн өндүрүүнүн көлөмү кээ бир өзгөрмөлүүлүктүн сандык мамилесин берет. Айыл чарба маданий өсүмдүктөрүн өндүрүүнүн көлөмүнүн өзгөрүшүнүн тенденцияларын аныктоо үчүн убакытка көз каранды же динамикасын мүнөздөгөн аналитикалык иш-милдети пайдалануу максатка ылайыктуу.

Айыл чарба маданий өсүмдүктөрүн өндүрүүнүн көлөмүнүн динамикасын талдоо үчүн төмөнкүлөр керек: убактылуу катардын графигин куруу; математикалык жана статистикалык функцияларды колдонуу менен сызыктуу моделдин мүнөздөмөсүнүн эсебин жүргүзүү; моделдин тактыгын жана анын коэффициентин текшерүү; так жана аралык маалыматты алуу; графикалык түрдөгү эсептин жыйынтыктарын берүү.

3.4-сүрөт. Аралыктык божомолдоо менен тиешелүү болжолдуу маалыматтардын иш жүзүндөгү көрсөткүчтөрүнүн графиги.

Жалпы чечим.

Жашылчаларды өндүрүүнүн көлөмүнүн динамикасынын сызыктуу модели регрессиялык теңдеменин түрүндө берилиши мүмкүн

$$Y_i = -67690.6 + 33.87747X_i + e_i$$

жана 0,95 мүмкүндүгү менен анык болуп саналат. Коэффициент $a_1 = 33.87747$ нөлдөн айырмаланышы шексиз жана жашылчаларды өндүрүүнүн орточо жылдык абсолюттук өсүшү **33,87747**тысяча тоннаны түзөөрүн көрсөтөт.

$X_{ож} = 2018$ так божомолунун алдындакийинки жыл ичиндеги божомолдоо, же жашылча-жемиштердин көлөмү боюнча өсүүнүн божомолдуу маанисинин абдан чоң мүмкүнчүлүгү $Y_{прв} = 674,0962$ барабар болот.

0,95 мүмкүндүгү менен жашылча-жемиштердин көлөмүнүн өсүшүнүн математикалык күтүлүүсү аралык божомолду беките алышы мүмкүн, **604,001** ден **744,1913** чейинки аралыкта болот.

Жашылча-жемиштерди өндөрүү көлөмүнүн эсептик тенденциясы өсүштү берет. Жашылча-жемиштерди өндүрүүнүн көлөмүн болжолдоодо 2030-жылы 2017-жылга салыштырганда $71,15\%$ өсөт жана $171,15\%$ түзөт.

Пахтаны өндүрүү көлөмүнүн динамикасы кийинки маалымат боюнча мүнөздөлөт:

3.4-таблица. 2005-2017 жылдардагы пахта өндүрүүнүн көлөмүнүн динамикасы

жылдар X	пахта(миң т.) Y	жылдар X	пахта(миң т.) Y
2005	447,9	2011	416,5
2006	437,9	2012	418
2007	419,8	2013	392,8

2008	353,1	2014	372,7
2009	296	2015	270
2010	310,5	2016	284,7
		2017	389,6

Булак: автордун модель түзүүдөгү расчтунун негизинде

3.5-сүрөт. Удан Хга чейинки көз карандылыктын графиги.

3.5-сүрөттөгү талдоо Удан Хга чейинки көз карандылык стохастикалык болуп эсептелерин көрсөтөт. Пахтаны өндүрүү көлөмүнүн өсүшү азыркы, келерки жылдардагы жана иш жүзүндөгү көз карандылыгы түздөн-түз көз каранды болгон

$$Y_i = a_0 + a_1 \sin X_i + e_i, \text{ при } i = 1, 2, \dots, n.$$

бардык башкы өздүк наркы үчүн Удан Хга чейинки көз карандуулук бул мамилелери менен берилген жупташтырылган регрессиялык өзгөчөлүгүнүн классикалык нормалдуу сызыктуу эмес моделин бере алат.

Пахта өндүрүү көлөмүнүн динамикасынын сызыктуу эмес модели

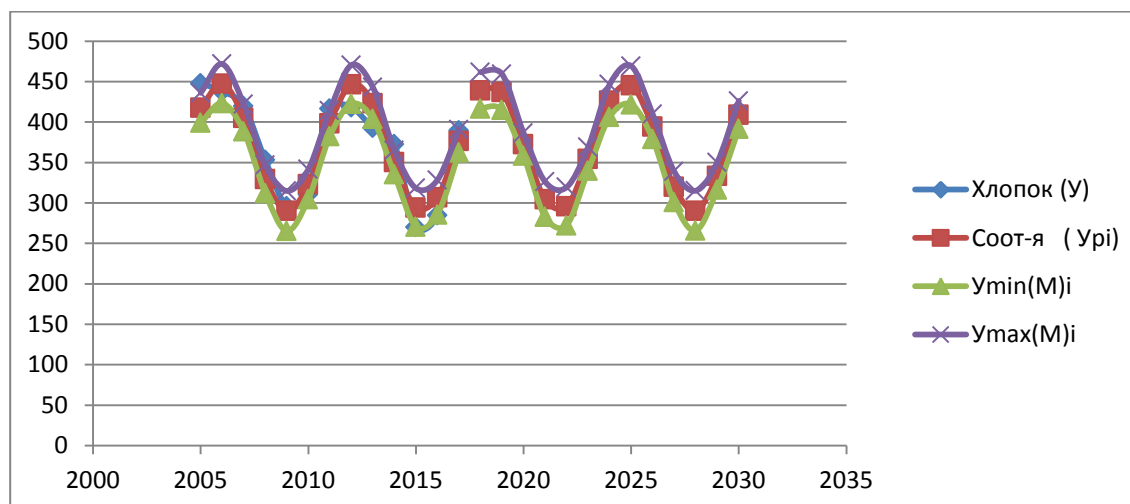
$$Y = 368.9499 + 78.879511 \sin X;$$

регрессия тендемесинин түрүндө берилиши мүмкүн жана 0,95 мүмкүндүгү менен анык болуп саналат. Коэффициент $a_1 = 78,879511$ нөлдөн айырмаланышы жана көрсөтүшү шексиз, пахтаны өндүрүүдө орточожылдык абсалюттук өсүш **78,879511 миң тонна**ны түзөт.

$X_{ож} = 2018$ так божомолдоонун алдында кийинки жыл ичиндеги божомолдоодо, же пахта өндүрүү көлөмүнүн мүмкүн болгон өсүшүнүн божомолдук мааниси $Y_{прв} = 439,15883$ барабар болот.

0,95 мүмкүндүгү менен бекитүүгө болот, пахта өндүрүү көлөмүнүн өсүшүнүн математикалык күтүлүүсү же аралык божомол **416,6096** дан 461,7081 ге чейинки аралыкта жайгашат.

2018-жылдан 2030-жылга чейин 13 жылдагы божомолду Excel 2010 чөйрөсүндөгү «Тенденция» статистикалык функциясын колдонуу менен алынган регрессиондук тендеменин жардамы менен жүргүзөбүз.

3.6-сүрөт. Аралыктык божомолдоо менен тиешелүү болжолдуу маалыматтардын иш жүзүндөгү көрсөткүчтөрүнүн графиги.

Пахта өндүрүү көлөмүнүн эсептелген тенденциясы өсүштү берет. Мөмө-жемиштерди өндүрүүнүн көлөмүнүн божомолу 2030-жылы 2017-жылга салыштырганда 4,95% өсөт жана 104,95% түзөт.

Ошентип, бардык айыл чарба маданий өсүмдүктөрүн регрессиондук талдоонун жыйынтыгы боюнча төмөнкүдөй модел алынды:

3.5-таблица. Регрессиялык талдоонун негизиндеги а.ч. өсүмдүктөрүнүн детерминациясы

№	Маданий өсүм. түрлөрү	Моделдин формасы	Детерминация Коэффициент (R^2)	Моделдин катасы (E%)
1	Дан	$Y = -100327 + 50,488 * X$	0.8031	8,02
2	Картошка	$Y = -77617,97 + 39,00105 * X$	0.6806	12.73
3	Буудай	$Y = -53489 + 26,99685 * X$	0.5914	10.77
4	Күрүч	$Y = -7741,8 + 3,885 * X$	0.7256	13.12
5	Пахта	$Y = 368,9499 + 78,879511 * \sin(X)$	0.8712	0,062
6	Тамеки	$Y = 0,688995 + 0,46217 * \sin(X)$	0.5737	45.75
7	Жер-жем.	$Y = -67690,6 + 33,87747 * X$	0.8663	12,39
8	Мөмө-жем	$Y = -37737,459 + 18,900549 * X$	0.8688	11.00
9	Жүзүм	$Y = -27451,226 + 13,73605 * X$	0.7422	18.54

Төртүнчү бап «Уюштуруу-өндүрүштүк факторлорунун айыл чарба өндүрүшүндөгү атаандаштыкка туруктуулугунун таасиринин талдоосу жана баасы» деп аталып, мамлекеттик жөнгө салуунун таасири, тармактын инфраструктурасынын өнүгүшү, өндүрүштүн түрүн арттырууну кластердик

камсыз кылуу аркылуу экономиканын бул тармагын өнүктүрүүнүн учурдагы деңгээлинин абалынын баасына жана талдоосуна арналган.

Айыл чарбасынын динамикалык жана натыйжалуу өнүгүшү бардык агро өнөр жай комплексинин атаандаштыкка туруктуулгун жогорулатуу жана айыл чарба аймагын туруктуу өнүктүрүү маселелерин иштеп чыгууну талап кылат. Бул процесстеги өзгөчө орунду анын пайда болушундагы ар кандай формаларында өзгөчө тармактарды жана маданиятты кластерлөөнү агро өнөр жай интеграциясы ээлеш керек.

Белгилей кетүү керек, Тажикстан Республикасынын айыл чарбасынын экономикасын азыркы шартта өнүктүрүүдө экономикалык жана улуттук өзгөчөлүктөрдүн эсеби менен агро өнөр жай өндүрүшүнүн кластерлөөсүнүн оң тажрыйбасын мүмкүн болсо пайдаланылса болмок.

Биздин көз карашыбызда Тажикстан Республикасынын экономикасы үчүн абдан жагымдуу экономикалык субъектилердин деңгээли сыяктуу жана мамлекеттик деңгээлде кластерлөөнү талап кылуучу процесс болуп, өлкөнүн пахтачылык кластерлөөсү эсептелет.

Пахтачылык кластерлөөнү түзүү үчүн биринчи кезекте, акыркы экономикалык натыйжаны рыноктук экономиканын өзүнчө жагы гана эмес, кластердин бардык субъектилери катары кароо керек. Анын эсептик-аналитикалык, башкаруучулук абалы жана чечимди кабыл алуу процессин кароо талап кылынат.

Пахтачылык чөйрөсүндө кластерди түзүү зарылдыгынын биринчи жана эң негизги көрсөткүчү болуп, аны өндүрүш менен байланышкан дүйнөлүк баанын көлөмү жана ага болгон талап эсептелинет. Пахта-була өндүрүшүнүн экономикалык натыйжалуулугунун көрсөткүчү баа жана сандык көрсөткүчтөргө түзүмдүк өзгөртүүлөрдү көрсөткөн анын соода балансы аткарат (4.1-таблицаны караңыз)

4.1-таблица. 2010 – 2017-жылдардагы Тажикстан Республикасы боюнча пахта-буланын соода балансы.

(миң АКШ долл.)

Товарлардын аталышы	Жылдар		
	2010	2015	2017
<i>Пахта –була</i>	200 105,1	144 497,9	121025,9
(миң сомони)	691483,1	766965,9	968207,2
<i>баасынын өзгөрүшү</i>	-1,4	9,4	-1,3
<i>көлөмү (тонна)</i>	72 357,3	107 830,5	121025,9
<i>көлөмүнүн өзгөрүшү</i>	-24,1	24,8	36,8
<i>орточо баасы (1 тонна үчүн)</i>	2 726,3	1 340,0	1000,0
(миң сомони)	9421,0	7112,4	8000
<i>баанын өзгөрүшү</i>	29,9	-12,4	-27,8
(миң сомони)	103,3	-65,8	22,4
<i>дүйнөлүк баа (1 тонна үчүн)</i>	3 328,0	1 557,5	1693,3
(миң сомони)	11500,2	8266,8	13546,4

	<i>баанын өзгөрүшү</i>	45,8	-15,0	5,8
	(миң сомони)	158,2	-79,6	46,4

Булак: Тажикстан Республикасынын Президентине караштуу Статистика боюнча агенттигинин маалыматы боюнча автордун түзүшү.

Пахтачылык экономикалык кластерди түзүүдө өндүрүштүн сандык көрсөткүчүнө жана чийки пахта менен пахта-буланы сатуу, ошондой эле анын кайра иштетилген акыркы продукцияларына көңүл буру керек.

2010-жылдан баштап, Тажикстан Республикасында акыркы жылдардагы илимий изилдөөгө таянсак, чийки пахтаны өстүрүү, жыйноо жана ал продукцияларды кайра иштетүү түшүп кеткендиги көрүнүп турат, бирок 2015-жылдан баштап жеңил өнөр жайын өнүктүрүүнүн мамлекеттик стратегиялык программасы кабыл алынган жана чийки пахтаны кайра иштетүү менен алектенген ишканаларга өндүрүштүн акыркы продукцияларын ага жеткирип берүү каралган, бул тармак бир кыйла өскөн (4.2- таблицада караңыз)

4.2-таблица. 2010 – 2017-жылдардагы пахта продукцияларын өндүрүүнүн көрсөткүчтөрү жана аны кайра иштетүүнүн жыйынтыктары

Көрсөткүчтөр	Жылдар					
	2010	2014	2015	2016	2017	2017-ж. %2010-ж.
<i>Чийки пахтанын айыл чарба өндүрүшү:</i>						
Пахта себүү аянты миң гектар	162,4	177,6	159,6	162,5	174	107,14
Чийки пахнанын түшүмдүүлүгү ц/га	19,3	21	17,3	17,6	22,4	116,06
Чийки пахтанын жалпы оруп-жыйноосу миң тонна	310,6	372,65	270	284,7	386,5	124,44
<i>Пазтадан жасалган продукциялар:</i>						
Пахта-була миң тонна)	95,2	105	98,4	85	112,3	117,96
Пахтанын уругу (миң тонна)	161,6	168,3	157,9	133,2	179,9	111,35
Алына турган пахта (тонна)	3773	3899	3570	3398	3828	101,46
Улук (тонна)	2285	2184	2219	1711	1780	77,9
Тыбыт(тонна)	1618	1809	1518	1287	1471	90,91
Пахта кебези (тонна)	372	3250	4449	5762	5547	1491,13
Пахтадан жасалган жип (тонна)	6149	8783	4943	8944	17211	279,90
Пахтадан жасалган жип (ийрилген) (тонна)	82,6	128	60	28	42	50,85
Пахтадан жасалкан кездеме (миң кв.м.)	25552	18154	8353	2536	3358	13,14
Токулган материал (миң кв.м.)	1041	1636	838	767	938	90,11
Токулган материал (миң пог.м.)	640	762	495	414	531	82,97

Айыл чарба өндүрүшүн мамлекеттик жөнгө салуунун маанилүүлүгү кошумча далилдерди талап кылбайт, бирок мамлекеттик жөнгө салуу кандайча эң чоң экономикалык натыйжалуулукту камсыз кыла алат жана өндүрүштүн бул тармагынын атаандаштыккатуруктуулугун кантип камсыз кылат деген маселе жаралат.

Азыркы айыл чарба өндүрүшү төмөнкү эмгек өндүрүмдүүлүгү, эмгек акынын төмөнкү деңгээли менен рентабелдүү эмес иштеп жана жашоо деңгээлинин өсүшүн камсыз кылбайт, эмгекке жөндөмдүү калктын массалык

миграциясынын өсүшүнө алып келип жатат. ИДП 20% түзгөн 550 000 жакын адам айыл чарба секторунда иштешет. Айыл жеринде жашаган 73%дан ашык калктын жашоо-турмушу түз жана кыйыр түрдө айыл чарбасынын өнүгүшүнөн көз каранды.

Белгисиздик жана жогорку кредиттик тобокелчилик шартында айыл чарба өндүрүшүнүн процессине банктык каражаттарды тартуу, ошондой эле ошол тармактык тобокелчилик банктык кредитөөнүн жол-жоболорун камсыз кылууда жана мамлекеттик жөнгө салууда бир кыйла даражада көз каранды. Экономиканын банктык секторунун жогорку тобокелчилигине карабастан экономиканын айыл чарбасынын секторуна кредиттик каражаттарды салуу жүргүзүлүп жатат.

Экономиканын айыл чарба тармагындагы кредиттик мекемелердеги (банк менен) кредиттик каражаттардын өлчөмүнө жүргүзүлгөн талдоо көрсөткөндөй, 2012-жылдан баштап бул тармак боюнча берилген каражаттардын үлүшү берилген кредиттик каражаттардын жалпы суммасына карганда кыскарган. Ошентип, берилген кредиттик каражаттардын үлүшү 2012-жылдан баштап 2017-жылга чейин 11,13%дан 5,25%га чейин түшкөнүн 4.3- таблицада көрсөтүлгөн. 2005-жылдан 2010-жылга чейинки аралыкта айыл чарба өндүрүшү менен дыйкан чарбаларына кредиттик каражаттарды берүүнүн өсүшү ушул таблицада көрүнүп турат жана кредиттик мекемелер тарабынан берилген каражаттардын жалпы суммасынан берилген кредиттин чокусу 2010-жылы 28,69% болгонун белгилей кетебиз.

4.3-таблица. 2010-2017 –жылдар аралыгында Тажикстан Республикасынын экономикасынын айыл чарба тармагына банктык кредиттерди салуунун талдоосу

	2005	2010	2015	2017
Бардык берилген кредиттер	524,32	1905,49	4186,2	3537,5
анын ичинен:				
Экономиканын башка тармактары	470,47	1549,34	3890,5	3351,8
Айыл чарба өндүрүшү	53,85	356,15	295,7	185,7
Отчеттук мезгилдин башталышында айыл чарба ишканаларынын карыздары	22,2	88,8	295,2	154,6
Айыл чарбасындагы бардык кредиттик каражаттар	76,05	444,95	590,9	340,3
Чарбада кредиттик каражаттарды жабуу	49,55	266,45	281,7	176,5
Банктык кредиттер боюнча төлөнбөгөн калдыгы	26,5	178,5	309,2	163,8
Алардын ичинен мөөнөтү өтүп кеткени	0,2	0	81,4	0,3
	в %	в %	в %	в %

Жалпы бөлүнгөн кредиттерден:				
Экономиканын башка тармактары	89,73	81,31	92,94	94,75
Айыл чарба ишканалары	10,27	18,69	7,06	5,25
Айыл чарба ишканаларындагы кредиттердин жалпы суммасынан				
Жабуу	65,15	59,88	47,67	51,87
Төлөнбөгөн калдыгы	34,85	40,12	52,33	48,13
Алардын ичинен мөөнөтү өтүп кеткени	0,75	0,00	26,33	0,18

Булак: ТР Президентинин алдындагы Статистикалык агенттигинин маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү

Тажикстан Республикасында айыл чарбасын мамлекеттик финансылык жактан колдоо мамлекеттик бюджеттин эсеп каражатынан жүргүзүлүт, анын көлөмү боюнча атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн деңгээлине ылайык бул экономика секторунун жыйынтыгы үчүн жетишсиз. 2017-жылы айыл чарбасы, токой чарбасы, балыкчылык жана мергенчилик чарбасында мамлекеттик бюджеттин каражаттарынын чыгашаларынын үлүшү жалпы чыгашалардан 3,10%ды гана түздү (4.2- таблицада караңыз).

Жүргүзүлгөн 4.2-таблицада көрүнүп тургандай айыл чарбасы, токой чарбасы, балыкчылык жана мергенчилик чарбасында каржылоонун үлүшүнүн агымы 2011-жылдан баштап 2016-жылга чейинки бир кыйла кыскарган, ошондой эле дүйнөлүк финансылык кризистин банк секторунун рентабелдүүлүгүн түшүрүүдө мамлекет маанилүү эмес, ошондой болсо да мамлекеттик бюджеттин кирешесинин наркы 2017-жылы 3,45% ды түзүп, айыл чарбасын каржылоо үлүшү көбөйдү. Айыл чарба тармагында атаандаштыкка туруктуулугун жана натыйжалуулугун жогорулатууга коюлган стратегиялык максатына жетиш үчүн, бул экономиканын тармагын финансылык жактан жөнгө салуу керектигин мамлекет түшүнгөнүн көрсөтүп турат.

4.4-таблица. Мамлекеттик бюджеттин эсебинен айыл чарбасын, токой жана балык чарбаларын мамлекеттик каржылоо абалын талдоо

		2005	2010	2015	2017
1.	Мамлекеттик бюджеттин кирешеси (миң сомони)	1433229,9	7024352,1	16586484	19955467
2.	Мам. бюджеттин чыгашалары (бардыгы)	1402689,9	6712582,2	16227408	22264184
3.	Айыл, токой, балык чарбасынын жана мергенчиликтин чыгашалары (миң сомони)	37928,8	92587,5	953415,1	689380,5
4.	Мам. Бюджетинин	97,87	95,56	97,84	111,57

	чыгашаларынын үлүшү, кирешеге карата % дык				
5.	Айыл чарбасынын чыгашаларынын үлүшү, мам.бюджеттин кирешесине карата %дык	2,65	1,32	2,13	3,45
6.	Айыл, токой, балык чарбасынын чыгашаларынын үлүшү чыгашалардын жалпы % дык	2,70	1,38	2,18	3,10

Булак: ТР Президентинин алдындагы Статистикалык агенттигинин маалыматынын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

Айыл чарба тармагынын өнүгүшүндө мамлекеттик колдоонун башка бир маанилүү багыттары жана абдан көңүл бурууну дайыма талап кылган атаандаштык туруктуулугун камсыз кылуу түрткү болуп, агрардык секторго салык салуу каражаттары боюнча мамлекеттин фискалдык саясаты эсептелет.

Айыл чарба өндүрүшү үчүн бирдиктүү салык киргизүүдө бир катар артыкчылыктары бар, бирок төлөө үчүн бир нече жөнөкөй тартиптер болсо да, алардын кызыкчылыгынын өсүшүнө ылайыктуу шарт жок.

Атап айтканда, пахтачылык ээлегенжерге карата 50% бирдиктүү салыкты азайтуу, ал чийки пахта өндүрүүгө түрткү болот деп божомолдонгон болуш керек. Бирок пахта өндүрүүчүлөр бир жагынанэкспорттук салыкты (сатуудан түшкөн салык 10%) жана башка жагынан бирдиктүү салыкты төлөшөт. Ошондуктан, пландаштырылгандай бул кырдаалдагы бирдиктүү салык артыкчылыгы азырынча сакталбайт, мындан тышкары салыктын баасы өсүп жатат. Тажикстан Республикасынын салык системасы бүтүн бойдон айыл чарбасынын натыйжалуу өсүшүнө түрткү бербейт.

Тармактын бардык инфраструктуралары пахтачылыктын өнүгүшүнө багытталган.

Мунун баары бүгүнкү күндүн чындыктарын эске алуу менен, тармактарды диверсификациялоо талап кылынат. Диверсификацияны өткөрүү айыл чарбасынын өзүнчө бөлүнүштөрүнө карата кайталанма болушу мүмкүн эмес. Айыл чарбасынын өзгөчөлүктөрү мындай, албетте реформа менен байланышкан экономикалык иш-чаралардын өзгөчө талдоосун талап кылат.

Диверсификациянын өзгөчөлүгү жана аны айыл чарбасында жүзөгө ашыруу айыл чарба өндүрүшүнүн мүнөзү, анын татаал социалдык-экономикалык түзүмүнө жана өндүрүштүк түзүмдүн өзгөчөлөктөрүнө байланыштуу.

Рыноктук шарттарда диверсификацияны талап кылган башка багытта – бул өндүрүлгөн продукцияга бааны түзүү.

Айыл чарба өндүрүшүнүн диверсификация процесси айыл чарба товарларын өндүрүүчүлөрүнүн мироденгээлде же макроденгээлде экендиги байкалат, атаандаштык тирешүүгө каласа да каалабаса да кириши мүмкүн жана товардын бир түрү жана башка товардын таңсыздыгы айыл чарба продукциялары базарда ашыкча чыгымга алып келет.

Агрардык экономиканы натыйжалуу көтөргөн тармактардын инфраструктурасынын өнүгүшүнүн эң негизги багыты болуп, айыл чарба продукцияларын кайра иштетүү, өнөр жай тармактарын өнүктүрүү саналат.

4.5 -таблица. Вино өнөр жайында кайра иштетүү ишканаларынын кубаттуулугун өнүктүрүү келечеги
Чийки затты кайра иштетүү миң тонна

	Жылдар			
	1991	2010	2015	2020
Согдия областы	97,0	97,0	97,0	97,0
Куляб чөлкөмү	36,9	50,0	80,0	120,0
Курган-Түбө чөлкөмү	35,0	35,0	38,0	45,0
РРП	30,0	35,0	45,0	55,0
Республика боюнча жыйынтык	198,9	217,0	260,0	317,0

Булак: ТР Экономика министринин маалыматынын негизинде автор тарабынан эсептелип чыккан

Таблицада көрүнүп тургандай, 1991-жылга салыштырганда 2020-жылы кайра иштетүү ишканаларынын кубаттуулугу болжолдуу түрдө 3,0 эсе жогорулайт.

Республикада кайра иштетүү айыл чарбасынын өндүрүү ишканалары жалпысынан тармактын атаандаштык мүмкүнчүлүгүн жогорулатмакчы. Айта кетсек учурда өндүрүлүп жаткан продукциясынын басымдуу түрлөрү экспортко чийки зат катары соодаланылат, буга пахта өсүмдүктөрү кепил болмокчу.

КОРУТУНДУ ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Атаандаштык өзүлөрүнүн товарларын бир топ узак жана киреше берүү үчүн белгилүү бир рыноктук аймакты жана рыноктун айтым сегменттерин иш (чагылдыруу) менен байланышкан чарбалык субъектилердин башкалардан айырмалуу күрөшү болуп эсептелет. Жүргүзүлгөн көп жактуу илимий изилдөөнүн алдында жалпы экономикалык теориянын деңгээли сыяктуу, экономиканын айрым тармактарынын деңгээлинде атаандаштык жана

атаандаштыкка туруктуулугунун көйгөйлөрү дагы эле болсо тиешелүү илимий ачылыштарды талап кылат.

2. Административдик-командалык түзүлүштүн кыйрашы эсептин, көзөмөлдөөнүн жана отчеттуулук системасынын кыйрашына алып келди. Бул атаандаштыкка туруктуулук маселелерин же атаандаштыкты камсыз кылуучу бирден бир көрсөткүчтөргө түздөн-түз тиешеси бар киреше жана чыгашаларга байланыштуу.

3. Эсептик-аналитикалык система атаандаштыкка туруктуулукту камсыз кылуудагы негизги ролду ойноп, бир катар иш-чараларга муктаж: ченемдик-укуктук базаны жогорулатуу; бухгалтердик эсептин жана финансылык отчеттуулуктун улуттук стандарттарын иштеп чыгуу жана жогорулатуу; башкаруучулук эсептин стандартын иштеп чыгуу жана өнүктүрүү.

4. Көпчүлүк айыл чарба өндүрүш ишканаларында башкаруучулук эсепти уютуруу жана жүргүзүү тийиштүү деңгээлде коюлган эмес. Бул ишкана өзүнүн чыгашаларын туура аныктай албайт жана аларды башкара албайт дегенге алып келет, а бул түз мааниде атаандаштык деңгээлге таасирин тийгизет. Ошондуктан айыл чарба продукцияларды алардын убактылуу кесиндилеринин эсеби менен байланышкан чыгашалардын классификациялары боюнча методикалык колдонмо иштеп чыгуу керек: мезгилдүүлүгүн, туруктуулугун, өзгөргөчтүгүн, пайда болгон борборлорун жана жоопкерчилигин ж.б.

5. Азыркы шартта чыгарылган продукциялардын сапаты атаандаштык туруктуулугунун тийиштүү деңгээлин камсыз кылуу негизги ролду ойнойт. Айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөрүнүн атаандаштыкка туруктуулугун камсыз кылуу максатында тиешелүү чыгаша объектилерин катуу эске алуу зарыл болгон алардын чыгарган продукцияларынын сапатын жогорулатуу менен байланышкан кошумча чыгашаларды жүргүзүү керек.

6. Изилдөө көрсөткөндөй Тажикстандын шартында агрардык чөйрөнү кластерлөөдө белгилүү бир тажрыйба пахта өндүүнүн өзгөчө анын жука булалуу сорту боюнча топтолгон. Ошону менен бирге, бул тармактын алдындагы кластерлөө жана башка кластерлөөгө таандык башка тармактардын бухгалтердик эсеп системасы келечекте жетиштүү камтылган эмес. Ошондой эле изилдөө өндүрүштү уюштуруунун мындай формасы, барынан мурда объективдүү (чыгашалардын болбору), көбүрөөк аналитикалык, көп беренелүү уюштурула турган башкаруу эсебинин жана талдоосунун объектиси болуш керек.

7. Айыл чарба өндүрүшүнүн өзгөчөлүгү ишканада бухгалтердик эсеп системасын жана уюштуруучулук форманы негизинен аныктаган. Бул тармактын атаандаштык жана атаандаштыкка туруктуулугу жөнүндө кеп болуп жатканда мекемеге коюлган эсеп системасынын жалпы, жеткиликтүү жана салттык маалыматтары бул объектилер боюнча жеке жоопкерчилиги жок, жалпы, системалаштырылган аналитикалык муктаждыктарын эске

алуу менен болот. Бул айыл чарба ишканаларын эсепке алуу системасын түзүү ыкмасын иштеп чыгууну талап кылган чыгашаларды эске алуу, продукциялардын чыгышы, өздүк наркын аныктоо, чыгымдарды салыштыруу жана атаандаштыкка туруктуулугу жөнүндө маалыматтарды алуу, продукциялардын түрлөрү боюнча жыйынтыктары белгилүү бир жолу шартталат; Ошентип, эсептик маалыматтын толуктугу жана жеткиликтүүлүгү негизги аны жабдып туруучу катары бухгалтердик эсептин өнүгүшүнүн деңгээлин экономикалык активдүүлүктүн динамикасын жана натыйжалуу жыйынтыктыгын камсыз кылуу аныктайт.

8. Диссертацияда математикалык аппаратты колдонуу менен, айыл чарба атаандаштыкка туруктуу продукциялардын бир нече түрлөрүнө бөлүнгөн өндүрүштү оптимизациялоо модели түзүлдү.

9. Экономика жана атаандаштык мелдештеринин шартында өндүрүштүк чыгашалардын эсебинин методологиясы продукциялардын өздүк наркын эсептөө жана өндүрүш чыгашаларын эсепке ылайтуу методдорун аныктоочу маселелерди, башкача айтканда эсептөө жана чыгашалардын эсебинин методдорун чектөөлөрүнүн биримдиги тууралуу маселелерин кароо талап кылынат. Чыгашаларды системалоо бөлүгүндө эсептөө чарбасына тиешелүү учурдагы чыгашалаадын борборунда жана анын акыркы баскычындагы өздүк наркын аныктоо, башкача айтканда сатылып кеткен продукциялар ачык болот. Чыгашалардын эсеп системасы жана эсептөө болгону үчүн, биз чыгашалар тууралуу маалыматтарды түзүү жол-жоболорун жана бири-бири менен байланышкан операциялардын өздүк наркы катары карайбыз жана аларды баскычтарга бөлүү маанилүү: баштапкы байкоо жүргүзүү (эсеп), чыгашалардын беренелеринин тизмеси жана алардын эсептөө объектилери боюнча топтомдор. Албетте, чыгашалардын суммасын жана аларга тиешелүү эсептөө объектиси боюнча аныктоодо өндүрүлө турган продукциялардын атаандаштыгын камсыз кылуу боюнча талдоо жана чара көрүү үчүн зарыл болгон, талап кылынган маалыматтар бөлүгүндө чыгашалардын объектилерин так орнотуу маанилүү.

10. Дүйнөлүк тажрыйба экономиканын атаандаштыкка туруктуулугун жогорулатууда кластердик мамиленин артыкчылыгын далилдеди. Ал өздүк жана инвестициялык ресурстарды топтоо жана аларды үнөмдүү пайдалануу, өндүрүштүк дагы, эмгектик дагы олуттуу мүмкүнчүлүктөрүнүн чарбалык процесстерин киргизүүгө көп жардам берет.

Диссертациялык иште айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыгын күчөтүү максатында төмөнкү практикалык чаралар сунушталат:

- башкаруу эсеби чыгымдарды жөндөдө оперативдик маалыматтарды чыгым борбору жана жоопкерчилик борбору түрүндө бериши зарыл. Ошон үчүн бул чыгымдардын классификациясын атаандаштыкты чагылдырууга байланышы зарыл;

- атаандаштыкты камсыздоодо продукциянын сапаты чечүүчү роль ойнойт. Ошого байланыштуу чыгымдардын эсебин “сапатты камсыздоо чыгымдары” счёту менен толукталышы абзел;
- атаандаштыктын маалыматтуулугун күчөтүү үчүн отчеттулуктарды толуктап, ага кошумча көрсөткүчтөрдү киргизүү керек;
- атаандаштыкты камсыздоодо айыл чарба өндүрүшүнүн кластердик жол менен өнүгүшүн өркүндөтүү зарыл, айрыкча экспорттулугу-пахта жана жашылча-жемиштерди өстүрүү.

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ТЕМА БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ИШТЕРДИН ТИЗМЕСИ

Монографиялар, окуу китептери жана окуу куралдары:

1. **Барфиев, К.Х.** Конкурентоспособность дежканских (фермерских) хозяйств на продовольственном рынке регионах Республике (на тадж. яз) [Текст]: Монография/ К.Х. Барфиев. –Душанбе: «Ирфон», 2011. – 130 с.
2. **Барфиев, К.Х.** Ретроспективный анализ в сельском хозяйстве [Текст]: Монография/ А.К. Курбонов, К.Х. Барфиев. –Душанбе: «Ирфон», 2012. – 60 с.

Научные статьи:

1. Барфиев К.Х. Принципы, задачи и основные функции управленческого учета в сельскохозяйственных организациях [Текст] /К.Х. Барфиев // Материалы научно-практической конференции на тему: «Международные стандарты финансовой отчетности и вопросы их внедрения на субъектах Республики Таджикистан» (25 ноября 2010) Душанбе. «Ирфон» 2011. - С. 19-24.
2. Барфиев К.Х. Управленческий учет в информационной системе сельскохозяйственного предприятия. [Текст] /К.Х. Барфиев// Вестник Таджикского Национального Университета (научный журнал) серия экономических наук №2/7 (98) Душанбе. «Сино» 2012. - С. 8-12.
3. Барфиев К.Х. Теория конкуренции и конкурентоспособности в условиях рыночной экономики. [Текст] /К.Х. Барфиев// Вестник Таджикского Национального Университета (научный журнал) серия экономических наук №2/5 (92) Душанбе. «Сино» 2012. - С. 70-75.
4. Барфиев К.Х. Устойчивость воспроизводства как фактор повышения конкурентоспособность продукции в системе АПК Республики Таджикистан [Текст] / К.Х. Барфиев// Вестник Таджикского Национального Университета (научный журнал) серия экономических наук №2/6 (95) Душанбе. «Сино» 2012. -С. 26-31.
5. Барфиев К.Х. Управления и анализ конкурентоспособности региона [Текст] /К.Х. Барфиев//Материалы республиканской научно-практических конференции «Моделирование и информационные технологии» (26 ноября 2011) Душанбе. 2012. – С. 206-212.
6. Барфиев К.Х. Информационное обеспечение управления

конкурентоспособностью сельскохозяйственных предприятий [Текст] / К.Х. Барфиев// Материалы Республиканской научно практической конференции на тему: «Проблемы финансового, управленческого учета и налогового учета в соответствии МСФО» посвящена 70-летию д.э.н. профессор, заслуженный деятель науки и техники РТ, Уроков Д.У. Душанбе. ТНУ. 2012. - С. 200-204.

7. Барфиев К.Х. Основные факторы конкурентоспособности дехканских (фермерских) хозяйств Республики Таджикистан [Текст] / К.Х. Барфиев, М.А. Эргашева, Н.М. Собиров// Вестник Таджикского Национального Университета (научный журнал) серия экономических наук №2/2 (107) Душанбе. «Сино» 2013. -С. 53-57.

8. Барфиев К.Х. Совершенствования бухгалтерского учета и отчетности в аграрном секторе экономики Республики Таджикистан на основе МСФО. (на тадж. яз) [Текст] / К.Х. Барфиев, Н.М. Собиров // Вестник Таджикского Национального Университета (научный журнал) серия экономических наук №2/2(107) Душанбе. «Сино» 2013. - С. 30-35.

9. Барфиев К.Х. Анализ факторов конкурентоспособности сельскохозяйственных продукции [Текст] /К.Х. Барфиев// Материалы республиканская научно-практическая конференция на тему: «Современная статистика и её роль в управление демографических процессов: проблемы и перспективы. Душанбе. ТНУ. 2013. - С. 197-203.

10. Барфиев К.Х. Система управления конкурентоспособностью организации (на тадж. яз) [Текст] / К.Х. Барфиев, Н.М. Собиров // Вестник Таджикского Национального Университета (научный журнал) серия экономических наук №2/5(141) Душанбе. «Сино» 2014. - С. 294-298.

11. Барфиев К.Х. Сравнительный анализ состояния конкурентоспособности дехканских (фермерских) хозяйств и пути их совершенствования [Текст] /К.Х. Барфиев// Международная научно-практическая конференция «Современные кризисные явления в экономике и проблемы учетного, контрольного и аналитического обеспечения управления предприятием». Луцкий национальный технический университет, г. Луцк (Украина) (27 июня 2014). - С. 64-73.

12. Барфиев К.Х. Современное финансовое состояние предприятий сельского хозяйства [Текст] /К.Х. Барфиев// Материалы Юбилейная научно - практическая конференция с международным участием «Национальный аграрный сектор-элемент европейских земледельческих регионов в стратегии «Европа-2020» 6-7 ноября 2014. Хозяйственная Академия им. Д.А. Ценова-Свиштов, Болгария. 2014. -С. 173-185.

13. Барфиев К.Х. Анализ тенденции и адаптации дехканских (фермерских) хозяйств в современных условиях с учетом особенностей переходной экономики [Текст] /К.Х. Барфиев// Материалы Международное научно-практические конференция тема «Конкурентоспособность и инновации в экономических знаний» 26-27

сентября 2014. Молдавия. Том 2. - С. 205- 211.

14. Барфиев К.Х. Анализ современные состояние сельского хозяйства [Текст] /К.Х. Барфиев// Журнал «Экономика и предпринимательство» №4 (ч.1.) 2015. г. Москва, -С. 33-38.

15. Барфиев К.Х. Эффективность системы внутреннего контроля (аудита) на предприятиях агропромышленного комплекса [Текст] /К.Х. Барфиев//Журнал «Аудит и финансовый анализ №4» г. Москва-2015 г. Стр. 152-155.

16. Барфиев К.Х. Анализ конкурентоспособности продукции промышленных предприятий [Текст] /К.Х. Барфиев//Вестник Таджикского Национального Университета (научный журнал) серия экономических наук 2/8 (181) Душанбе. «Сино» 2015. -С. 23-27.

17. Барфиев К.Х. Управленческий анализ затрат на сельскохозяйственных предприятиях [Текст] /К.Х. Барфиев// Известия Исык-кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии №2(9) 2015. Международной теоретический и научно-практический журнал. Кыргызстан. -С. 235-238.

18. Барфиев К.Х. Теория понятийного аппарата управленческого учета сельскохозяйственных организаций на основе учетно-аналитического комплекса [Текст] /К.Х. Барфиев, С.О. Мирзохонов// Крымский научный вестник (научный журнал) серия экономических наук №1 (7), 2016. –С. 111-118.

19. Барфиев К.Х. Методика определения конкурентоспособности сельскохозяйственных предприятий [Текст] /К.Х. Барфиев// Журнал экономика и бизнес. (теория и практика) №2. 2016. Москва. -С. 26-30.

20. Барфиев К.Х. Анализ конкурентоспособности дехканских (фермерских) хозяйств и пути их совершенствования [Текст] /К.Х. Барфиев//Журнал Учет, экономика, менеджмент Выпуск №2(10): II Международная научно-практическая конференция «Учет, анализ и контроль в стратегии развития Экономики Украины». Луцкий национальный технический университет, г. Луцк (Украина) (16 апреля 2016). -С. 7-16.

21. Барфиев К.Х. Методологические основы управленческого учета затрат сельскохозяйственных предприятий [Текст] /К.Х. Барфиев// Материалы международной научно-практической конференции на тему «Глобализация экономики: проблемы и развития стратегии бухгалтерского учета, анализа, аудита и статистики» (г. Душанбе, 23-24 ноября 2016). -С. 28-32.

22. Барфиев К.Х. Управленческий учет оплаты труда в сельском хозяйстве [Текст] /К.Х. Барфиев, С.О. Мирзохонов// Конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технология. Москва – 2016. Научный журнал №2, Москва – 2016. -С. 9-16.

23. Барфиев К.Х. Анализ финансового состояния сельхозпредприятий:

- задачи и некоторые решения [Текст] /К.Х. Барфиев//Международный научно-практический журнал «Аудит» №12, 2016. Москва, -С. 41-47.
24. Барфиев К.Х. Методика определения конкурентоспособности предприятий АПК Хатлонской области [Текст] /К.Х. Барфиев, Дж.С. Пиризода// Конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технологии. Научный журнал №2 (ч.3). Москва – 2017. -С. 16-21.
25. Барфиев К.Х. Анализ и оценка конкурентоспособности дехканских (фермерских) хозяйств [Текст] /К.Х. Барфиев, А.К. Курбанов// Конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технологии. Научный журнал №2 (ч.3). Москва – 2017. -С. 22-27.
26. Барфиев К.Х. Учетно-аналитическая система в управлении конкурентоспособностью сельскохозяйственных предприятий. [Текст] / М.И. Исраилов, К.Х. Барфиев // Известия Иссык-кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии №3(18) 2017. Международный теоретический и научно-практический журнал. Кыргызстан. -С. 341-344.
27. Барфиев К.Х. Особенности управления предприятиями аграрного сектора Республики Таджикистан. [Текст] /К.Х. Барфиев, Б.А. Набиев, М.А. Бобохонов// Конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технологии. Научный журнал №10 (57). Москва – 2017. Стр. 411-414.
28. Барфиев К.Х. Формирования системы управленческого учета затрат по центрам ответственности в отрасли растениеводства [Текст] /К.Х. Барфиев, С.О. Мирзохонов// Известия Иссык-кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии №2 (17) 2017. Международной теоретический и научно-практический журнал. Кыргызстан. -С. 83-95.
29. Барфиев К.Х. Анализ влияния факторов определяющих конкурентоспособность регионального АПК [Текст] /К.Х. Барфиев, М.С. Джоналоев, М.А. Бобохонов// Известия Иссык-кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии №2 (17) 2017. Международной теоретический и научно-практический журнал. Кыргызстан. -С. 95-103.
30. Барфиев К.Х. Анализ эффективности использования земельных ресурсов в дехканских (фермерских) хозяйствах Республики Таджикистан [Текст] /К.Х. Барфиев, Расулов Д.Т.// Конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технологии. Научный журнал №4 (63). Москва – 2018. Стр. 12-15.
31. Барфиев К.Х. Совершенствование учета расходов на освоение новой продукции и других мероприятий научно-технического прогресса [Текст] / Д.У. Ураков, К.Х. Барфиев //Известия Иссык-кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии №1 (20) 2017. Международной теоретический и научно-практический журнал. Кыргызстан. -С. 150-158.

32. Барфиев К.Х. Совершенствование учета расходов на повышение качества продукции [Текст] / Д.У. Ураков, К.Х. Барфиев // Известия Иссык-кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии №1 (20) 2017. Международной теоретический и научно-практический журнал. Кыргызстан. -С. 158-164.
33. Барфиев К.Х. Анализ агропродовольственного сектора по группам товаров в Республики Таджикистан [Текст] / М.И. Исраилов, К.Х. Барфиев // Известия Иссык-кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии №2 (21) 2018. Международной теоретический и научно-практический журнал. Кыргызстан. -С. 87-96.

Барфиев Кобилджон Хушвахтовичтин «Айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка туруктуулугу жана анын эсеп-аналитикалык негиздери: теория, методология, уюштуруу (Тажикстан Республикасынын материалдарында)» аттуу 08.00.12 – бухгалтердик эсеп, статистика адистиги боюнча экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишине РЕЗЮМЕ

Булактуу сөздөр: атаандаштыкка туруктуулук, бухгалтердик башкаруу эсеби, эсеп-аналитикалык ситемасы, эл аралык стандарт, айылчарба ишканасы, өндүрүүнүн чыгашаларынын эсеби, башкаруучулук отчеттуулук, чыгашалардын түзүмдүк талдоосу, моделдештирүү, айыл чарба өндүрүшүн кластерлөө, диферсификациянын талдоосу, мамлекеттик жөнгө салуу.

Изилдөөнүн объектиси: Тажикстан Республикасынын айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка туруктуулугу, ошондой эле эсеп-аналитикалык негизи республиканын калкын маанилүү азык-түлүк, ал эми өнөр жайды чийки зат менен камсыз кылуучу экономиканын айыл чарба тармагынын чарбалык субъектисинин атаандаштыкка туруктуулугун башкаруу процесстерин маалыматтык жактан камсыз кылуу катары милдет аткарат.

Изилдөөнүн предмети: жогорку атаандаштыкты камсыз кылуу максатында айыл чарба өндүрүшүнүн чыгашаларын жана алардын чыгарган продукцияларынын сапатынын эсебин башкаруу процесстерин туура камсыз кылуу үчүн кызматкерлерди маалыматтык каражаттар менен башкаруунун эсептик-аналитикалык негиздерин камсыз кылуунун илимий изилдөө жолун экономикалык кайра түзүүнүн көп кырдуу формаларынын шарттарында улуттук экономиканын айыл чарба тармагындагы атаандаштыкка туруктуулукунун факторлорун башкаруу теориясы жана методологиясы келип чыкты.

Изилдөөнүн максаты: маалыматтык башкаруу булагы катары негизиги эсептик-аналитикалык базада агро өнөр жай комплекси ишканаларынын атаандаштыкка туруктуулугун жогорулатууну камсыз кылуучу концептуалдык уюштуруучулук-экономикалык абалы жана методикалык сунуштамалар, теоретикалык-методологиялык мамлелерди иштеп чыгуу болуп саналат.

Изилдөөнүн методу: Изилдөө ишинин процессинде жалпы илимий методдор колдонулду: абстракттык-логикалык, аналитикалык, монографиялык, эсеп-кысаптык-конструктивдик, экономика-математикалык, системалык.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы: Жүргүзүлгөн илимий иш айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштык чөйрөдөгү натыйжалуулугун жана туруктуулугун көтөрүүгө жол берүүчү азыркы экономикалык-стратегиялык талдоонун методдорун жана эсептин эл аралык системаны ыңгайлаштыруу жана шайкеш келтирүү, теоретикалык- методологиялык мамиленин негизги өсүшүнө коюлган максаттардын жетишкендиктерине автор шарт койгон.

Колдонуунун даражасы: Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары эларалык, республикалык илимий-практикалык конференцияларда, симпозиумдарда, съездерде билдирилди жана талкууланды, ошондой эле Тажикстан Республикасынын экономикалык багыттагы жогорку окуу жайларында окутуу процесстеринде колдонулду.

Колдонулган чөйрөсү: Сунушталган диссертациялык изилдөөдө атаандантыкка туруктуулук деңгээлин жогорулатуу максатында эсептик-аналитикалык системасын өркүндөтүү боюнча практикалык сунуштама айыл чарба өндүрүшүндө башкаруучулук эсепти уюштуруу ситемасында пайдаланышы мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Барфиева Кобилджона Хушвахтовича на тему:
«Конкурентоспособность сельскохозяйственного производства и её учетно-аналитические основы: теория, методология, организация (на материалах Республики Таджикистан)» на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.12 - бухгалтерский учет, статистика

Ключевые слова: конкурентоспособность, бухгалтерский управленческий учет, управленческий анализ, учетно-аналитическая система, международные стандарты, сельскохозяйственные предприятия, учет затрат на производства, управленческая отчетность, структурный анализ затрат, моделирования, кластеризация сельхоз производства, анализ диверсификация, государственные регулирования.

Объектом исследования: конкурентоспособность сельскохозяйственного производства Республики Таджикистана, а также её учетно-аналитические основы, как информационное обеспечение процесса управления конкурентоспособностью хозяйствующего субъекта сельскохозяйственной отрасли экономики, обеспечивающая населения республики жизненно важными продуктами питания, а промышленность - сырьем.

Предмет исследования: теория и методология управления факторами конкурентоспособности сельскохозяйственной отрасли национальной экономики в условиях многоукладной формы экономического преобразования путем научного исследования обеспечения учетно-аналитических основ управления информационными средствами служащими для обоснованного обеспечения процесса управления затрат сельхозпроизводства и учета качества выпускаемой им продукции в целях обеспечения высокой конкуренции.

Цель исследования: разработка теоретико-методологических подходов, концептуальных организационно-экономических положений и методических рекомендаций, обеспечивающих повышение конкурентоспособности предприятий агропромышленного комплекса основанных на учетно-аналитической базе, как информационного источника управления.

Методы исследования: абстрактно-логический, аналитический, монографический, расчетно-конструктивный, экономико-математический, системный.

Научная новизна полученных результатов. Проведенное научные исследование обусловили автора, к достижению поставленных целей, на основе развития теоретико-методологических подходов, адаптации и гармонизации международных систем учета и современных методов экономико-стратегического анализа позволяющие повысить эффективность и устойчивости сельскохозяйственного производства в конкурентной среде.

Степень использования. Основные результаты исследования были доложены и обсуждены на международных, республиканских научно-практических конференциях, симпозиумах, съездах, а также были использованы в учебном процессе при преподавании экономических дисциплин в высших учебных заведениях Республики Таджикистан.

Область применения. Предложенные в диссертационном исследовании практические рекомендации по совершенствованию учетно-аналитической системы в целях повышения уровня конкурентоспособности могут быть использованы в системе организации управленческого учета на сельскохозяйственных предприятиях.

ABSTRACT

for the Dissertation of Barfiyev Kobilzhon Khushvakhtovich the topic of which is: “Competitive ability of agricultural industry and its accounting and analytical framework: theory, methodology, organization (based on materials of the Republic of Tajikistan)”, presented for the scientific degree of economic sciences of the «Accounting, statistics» specialty 08.00.12

Key words: competitive ability, management accounting, management analysis, accounting and analysis system, international standard, agricultural enterprises, production cost accounting, management reporting, structural cost analysis, modeling, agricultural production clustering, diversification analysis, government regulations.

The objects: the competitiveness of agricultural production of the Republic of Tajikistan, as well as its accounting and analytical framework, as information support for the process of managing the competitiveness of an economic entity of the agricultural sector of the economy, providing the population of the republic with essential food products, and industry - with raw materials.

Thing purpose: the subject of the study was the theory and methodology of managing the competitiveness factors of the agricultural sector of the national economy in the conditions of a multiform economic transformation by scientifically researching the accounting and analytical framework for managing information resources for employees to ensure the agricultural production costs management process and taking account of the quality of their products to ensure high competition.

The purpose: Is to develop theoretical and methodological approaches, conceptual organizational and economic provisions and guidelines that provide an increase in the competitiveness of enterprises of the agro-industrial complex, which are based on accounting and analytical basis, as an information source of management.

Methods of the research: In the process of research, general scientific methods were used: abstract-logical, analytical, monographic, computational-constructive, economic-mathematical, systemic.

The results and their novelty: The research led the author to achieve the goals, based on the development of theoretical and methodological approaches, adaptation and harmonization of international accounting systems and modern methods of economic and strategic analysis to improve the efficiency and sustainability of agricultural production in a competitive environment.

Amount of controls: The main results of the study were reported and discussed at international, republican scientific and practical conferences, symposia, congresses, and were used in the educational process in teaching economic disciplines in higher educational institutions of the Republic of Tajikistan.

Application: The practical recommendations proposed in the dissertation research on improving the accounting and analytical system in order to increase the level of competitiveness can be used in the system of organizing management accounting at agricultural enterprises.

Басууга 18.12.2018-ж. кол коюлду
Өлчөмү 60х84 1/16. Көлөмү 3,12б.т.
Офсет кагаз. Офсеттик басуу. Нускасы 100 экз.

«Сарыбаев Т.Т.» Ж.И.
Бишкек ш., Раззаков көч, 49
т. 0 708 058 368
e-mail: talant550@gmail.com